

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЛІСОВИЙ ОКСЕН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 168.522:316.7(043.3)

**СОЦІОКУЛЬТУРНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ
ОСОБИСТОСТІ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
АНДРУЩЕНКО ВІКТОР ПЕТРОВИЧ,
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
академік НАПН України

Київ 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	13
1.1. Поняття ідентифікації та самоідентифікації у світлі філософсько- культурологічного дискурсу.....	13
1.2. Самоідентифікація як спосіб самореалізації особистості	28
РОЗДІЛ II КУЛЬТУРА ЯК ПРОСТІР САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	51
РОЗДІЛ III ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНІ.....	85
3.1. Самоідентифікація особистості в період Козацтва.....	85
3.2. Особливості ідентифікації української особистості в період української революції 1917-1920 рр.....	96
3.3. Форми соціокультурної самоідентифікації за радянської доби.....	107
3.4. Трансформація самоідентифікації в сучасному соціокультурному просторі України	116
РОЗДІЛ IV ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	131
4.1. Сучасна українська людина: ідеал і реальність.....	131

4.2. Сучасні культурні практики в самоідентифікації особистості.....150

ВИСНОВКИ.....165

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....170

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема самоідентифікації особистості обумовлена потребами практики становлення (формування та розвитку) людини у повній відповідності з її внутрішньою природою і сутністю, входження у світ соціальності і культури. Як суспільна істота людина формується в полі культури, в середовищі особистостей, наділених певними людськими якостями. Входження у цей світ є процесом набуття характерних для нього якостей, соціалізації існуючих знань, норм культури. Людина намагається перейняти їх, засвоїти, перевести у власні характеристики, стати подібними до інших людей, які існують поруч. Одночасно, вона намагається усвідомити себе у якості особливої істоти, тотожної тільки з собою особисто. «Приватизувавши» якісні характеристики, перейняті від інших, розгорнувши власні особливості, надані їй природою, людина усвідомлює себе як особистість, яка належить до тієї чи іншої спільноти й, одночасно, як таку, яка тотожна сама з собою, як власне «Я» і не інакше. Означений процес і є процесом самоідентифікації особистості – уподібнення, встановлення тотожності (з соціумом і з собою), усвідомлення себе як подібного до інших і одночасно як особливу істоту – «Я» – унікальну індивідуальність. Вивчення цього процесу з метою впливу на нього в контексті розвитку людини і культури, належить до найбільш складних і актуальних тем сучасної філософської теорії, психології, педагогіки та культурології.

Як зазначав знаменитий австрійський психолог і філософ Зігмунд Фройд, ідентифікація є своєрідним захисним механізмом, який забезпечує усунення або зведення до мінімуму (мінімізацію) почуття невпевненості (тривоги, страху), що виникає в процесі самоусвідомлення себе як особливого «Я». У віці немовляти виникає первинна ідентифікація, яка є примітивною формою емоційної прихильності дитини до матері та неусвідомленим виразом потреби у безпеці. За нею слідує вторинна ідентифікація – неусвідомлене прагнення дитини бути подібною до того

об'єкта, який породжує у неї тривогу, неспокій, є «загрозливим авторитетом». Ця форма ідентифікації, за З. Фройдом, є передісторією Едипового комплексу, коли маленький хлопчик у всьому хоче зайняти місце батька і, боячись батьківського покарання, копіює деякі особливості його поведінки. Третя форма ідентифікації розпочинається із входженням людини в суспільне життя (дитячий дошкільний заклад, школа, виробничий колектив тощо). Вона розгортається як відповідь на потребу дитини (пізніше – підлітка, учня, студента тощо) бути подібною як до тієї групи особистостей, в якій протікає її особисте життя й, одночасно, як прагнення заявити про себе як унікальну, відмінну від інших, самототожну особистість.

Самоідентифікація розгортається як ототожнення себе з іншою особою (групою, стратою, класом) в цілому або включення в образ власного «Я» окремих їх якостей, як наслідування цієї особи та розвитку емоційних зв'язків з нею. У цьому процесі запозичуються не лише зовнішні форми поведінки особи-взірця для наслідування, а й виникають передумови для формування певних особистісних структур того, хто уподібнює себе до взірця, а саме: ідеалів, ціннісних орієнтацій, світоглядних уявлень інтересів тощо. Нерідко цей процес веде до повного злиття власного «Я» з образом іншої особи («Я – це він») або здійснюватися за принципом бажаного доповнення своєї особистості певними якостями, що притаманні іншому («Я – як він»).

Як структурний компонент соціалізації особистості, найбільш інтенсивно самоідентифікація здійснюється в дитячому і юнацькому віці, але не завершується на них, а супроводжує людину і в так званій дорослій період її життя та діяльності. В принципі, самоідентифікація здійснюється протягом всього життя. Форми ж цього процесу в різні періоди життя людини є різними. Актуальність і потреба в їх дослідженні зростає. Особливо зі зростанням ролі особистості як суб'єкта історичного процесу в період глобалізації та інформаційної революції, інтенсифікації міжкультурних (у тому числі й міжнародних) контактів, підвищення активності людини тощо.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Витоки постановки означеної дослідницької тематики можна відшукати в роботах античних філософів, зокрема, Платона і Аристотеля, Демокріта і Епікура. Досліджуючи типи особистостей та їх виховання, античні мислителі вказували, зокрема, що цей процес відбувається як процес входження в культуру того соціуму, в якому людина існує, як ототожнення себе з тими характеристиками, які в ньому домінують.

У строгому розумінні – як механізм соціогенезу особистості, що являє собою більш або менш усвідомлюваний процес ототожнення суб'єктом самого себе з іншим суб'єктом, групою, взірцем на основі вибіркового емоційно-ціннісного ставлення до них – феномен ідентифікації предметно і системно розпочав вивчати Зігмунд Фрейд.

До цієї проблеми звертались такі відомі зарубіжні теоретики, як А. Адлер, Г. Блумер, С. Кіркегор, Е. Еріксон, Дж. Мід, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. За розмаїттям підходів, запропонованих цими й деякими іншими авторами, загалом проглядається філософсько-психологічне бачення ідентичності як: однієї з основних людських потреб, що складає сутність людського буття і виявляється у бажанні уникнути самоти, налагодити взаємозв'язок із зовнішнім світом (З. Фрейд, Е. Фромм); як закономірність життєвого процесу (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс); як «его-ідентичність» та групова та психосоціальна ідентичність (Є. Еріксон). Як зазначають вчені, ідентичність охоплює все, що дає людині усвідомлення значущості в межах конкретного соціуму.

В україно-російському науковому просторі проблему самоідентифікації тією чи іншою мірою досліджували В. Андрущенко, Є. Андрос, Н. Білопольська, В. Бех, І. Бех, Т. Герчанівська, С. Гончаренко, І. Голян, Є. Данилова, І. Кон, С. Копилов, С. Кримський, М. Кудря, А. Леонт'єв, С. Максименко, В. Муляр, А. Нагорний, Г. Омеласенко, В. Пазенок, Ю. Поваренков, Г. Радіонова, Т. Розова, С. Рубінштейн, М. Соловей, Л. Сохань, К. Скороходько, Н. Токарева, В. Чернієнко, В. Шинкарук, О. Яценко, В. Ядов

та ряд інших дослідників. В роботах зазначених авторів самоідентифікація розглядається як соціальний феномен, що здійснюється в ході соціальної взаємодії індивіда і суспільства (інших людей, соціальних груп тощо). У цьому контексті аналізуються національна самоідентифікація, ідентифікація на певний стиль чи спосіб життєдіяльності людини в складних соціальних організаціях, етнічна, моральна, політична самоідентифікація тощо.

Разом з тим, незважаючи на досить високий об'єм дослідницької літератури, проблема самоідентифікації особистості, зокрема в контексті полікультурності, глобалізації та інформаційної революції залишається дослідженою не достатньо повно. Додаткової дослідницької уваги потребують такі питання, як сутність соціокультурного середовища як чинника самоідентифікації особистості; вплив культурно-історичного та соціального досвіду; реальний культурний обмін (повсякденна культурна взаємодія) і самоідентифікація особистості; нове мислення – розуміння унікальності інших культур, їх значення в світовій спільноті, формування поваги до них; головні напрями управління цими процесами та інші.

Враховуючи їх актуальність і не достатню розробленість, ми обрали цю тему як предмет самостійного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи безпосередньо пов'язана з науково-дослідною темою кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова від 22 грудня 2010 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №9 від 28 квітня 2009 року).

Мета дослідження – виявити та проаналізувати природу, сутність та специфіку соціокультурної обумовленості самоідентифікації особистості в

історичному розрізі та в період утвердження та розвитку України як самостійної держави.

Досягнення цієї мети потребує послідовного розв'язання наступних **дослідницьких завдань**:

- уточнити зміст висхідного та опорного поняття «соціокультурна самоідентифікація особистості»;
- визначити і проаналізувати роль культури як своєрідної основи, матриці соціокультурної самоідентифікації особистості;
- дослідити основні етапи процесу самоідентифікації особистості в контексті історичної генези, становлення українського народу і нації як суб'єктів історичного процесу;
- вивчити особливості соціокультурної самоідентифікації особистості в сучасній Україні, зокрема, в системі ринкових та демократичних перетворень;
- виділити та обґрунтувати основні напрями управління процесом самоідентифікації особистості у соціокультурному середовищі.

Об'єктом нашого дослідження є процес самоідентифікації особистості.

Предметом дослідження – філософський аспект соціокультурної самоідентифікації особистості.

Методологічна основа дослідження. Реалізація мети та завдань дисертаційної роботи зумовила необхідність використання загальнонаукових методів та принципів. На засадах аналітичного методу досліджено специфіку застосування різних підходів щодо самоідентифікації особистості на сучасному етапі суспільного розвитку, а з позицій методу синтезу визначено пріоритетність філософського аналізу. Структурно-функціональний аналіз використовувався для виявлення структурних елементів самоідентифікації, яка розглядається як процес, в якому особистість формується під впливом суспільства й одночасно конструє суспільство. Метод аксіологічної інтерпретації застосовувався при аналізі сучасного стану інформаційного

суспільства і специфіки самоідентифікації особистості в ньому. Виявлення належної послідовності наріжних проблем теми дослідження здійснено при дотриманні вимог методу системного аналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у виокремленні та обґрунтуванні субординації та дієвості основних чинників соціокультурної самоідентифікації особистості в соціальному середовищі. На захист виносяться положення, що мають наукову новизну:

вперше

– здійснено теоретико-методологічне обґрунтування філософського аспекту соціокультурної самоідентифікації особистості, де самоідентифікація особистості є процесом і механізмом становлення і розвитку особистості на основі засвоєння культури та соціального досвіду у відповідному соціальному середовищі; – виявлено специфіку соціальної самоідентифікації особистості як багатовекторну, що означає формування самоідентичності в сімейному, громадянському, етнічному, професійному статусах під дією складного для кожної людини впливу мікросередовища (родина, родичі, друзі) і офіційної ідеології макросередовища;

– поглиблено уявлення про сутність соціокультурної самоідентифікації особистості як прояв її активності щодо задоволення пізнавальних, ціннісних, економічних і духовних потреб шляхом самореференції та саморепрезентації як суб'єкта певного сектора соціокультурного простору;

удосконалено

– теоретичні основи розвитку культури як соціокультурної самоідентифікації особистості, де соціокультурна самоідентифікація полягає, насамперед, у визнанні основних світоглядних цінностей власним духовно-буттєвим життєтворчим підґрунтям, а також в можливості перетворювального, творчого ставлення до цих цінностей;

– дослідження самоідентифікації в умовах кардинальних змін у соціально-політичному, економічному та культурному просторі суспільства щодо динаміки співвідношення примордіальних і символічних

самоідентифікацій людини як суб'єкта соціальної взаємодії у найближчому оточенні та суспільстві в цілому;

– історичні етапи соціокультурної самоідентифікації особистості в Україні; особистість не завжди усвідомлює параметри своєї соціокультурної самоідентифікації, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (етнічної, соціальної, професійної, політичної тощо). Таким чином, особистість, по-перше, поширює свою ідентичність на людей, які її оточують, по-друге, запозичує, поповнює її новими компонентами від оточуючих її особистостей, а також у процесі взаємин пов'язує свою ідентичність з ідентичністю інших;

дістали подальший розвиток

– основні підходи і положення щодо відродження культури, людини, свідомості; особливостей соціокультурної самоідентифікації особистості в сучасній Україні; культура розглядається як безмежне поле цифрових, знаково-інформаційних, конкретно-ситуативних можливостей, до специфічної логіки влаштування яких людина повинна вміти якнайшвидше пристосовуватися, а також бути готовою з легкістю і без жалю залишати будь-який інформаційний уривок, навіть такий, що приніс достатньо користі і насолоди, заради переміщення в інший, що забезпечить необхідну статусність в мережі суспільства циркулюючої інформації;

– осмислення місця самоідентифікації у формуванні особистісних характеристик, що полягає у самовизначенні людиною своїх якостей та можливостей щодо заняття певних соціальних позицій у житті і сприяє її інтеграції у відповідну спільноту. Розглянуто дві сторони самоідентифікації: особистісну і соціальну та показано їх взаємозв'язок у здійсненні трьох основних функцій: 1) визначення індивідом своїх відмінностей й загальних рис у порівнянні з іншими; 2) пошук та вибір засобів задоволення своїх потреб у соціальному середовищі; 3) інтеграція

у систему суспільних відносин шляхом вдосконалення відповідних особистісних якостей індивіда.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що в ньому вперше у філософській літературі двох останніх десятиліть проведено цілеспрямоване, системне дослідження проблеми самоідентифікації як процесу ототожнення української людини з власним народом, нацією і культурою як в процесі історичної генези українського соціуму, так і в період утвердження України як незалежної держави. Нами обґрунтовані й досліджені головні етапи історичної самоідентифікації української людини, особливості цього процесу на сучасному етапі розвитку суспільства. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема, в курсі філософії, культурології, політології, психології. На його основі може бути розроблений самостійний курс для студентів філософських, політологічних та культурологічних спеціальностей.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» (м. Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції Шості юридичні читання «Правова культура, правова свідомість і право» (м. Київ, 2010); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2010); міжнародної наукової конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (м. Київ, 2010); Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна робота на межі тисячоліть: концепції, технології, стратегії» (м. Київ, 2011); IV українсько-польському форумі «Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття»

(м. Черкаси, 2011); науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (м. Київ-Глухів, 2011).

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають у себе вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (229 найменувань). Обсяг дисертаційного дослідження становить 192 сторінки, з них 169 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 23 сторінки і налічує 229 найменувань, у тому числі 14 іноземними мовами.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття ідентифікації та самоідентифікації у світлі філософсько-культурологічного дискурсу

Потреба визначити свою приналежність до певної групи є природною для людини: адже кожен прагне відчувати себе частиною цілого, знайти підтримку. Процес уподібнення себе з іншими називається процесом ідентифікації особистості. На нього впливає низка об'єктивних та суб'єктивних чинників. Ідентифікація особистості виникає як стихійно, наприклад, завдяки певному життєвому досвіду, так і цілеспрямовано формується. Зважаючи на це, важливо визначити поняття ідентифікації та самоідентифікації у світлі сучасного філософсько-культурологічного дискурсу.

Проблема ідентифікації та самоідентифікації особистості є актуальною й дискусійною як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці. Зокрема, увага філософів та педагогів до цього феномена пояснюється тією обставиною, що особистість постійно перебуває в багаторакурсній системі стосунків мікро- і макросоціального опосередкування. Науковців цікавить передусім функціональний, динамічний аспект ідентичності, що актуалізує значущість дослідження згаданої проблеми. Ідентичність при цьому найчастіше розглядається як складова самосвідомості, а ідентифікація – як механізм соціалізації індивіда [42].

Особистісний розвиток, якщо розглядати його як процес становлення ідентичності, передбачає вироблення такого цілісного бачення себе та світу, яке не нівелювало б відмінностей як у самих речах, так і в поняттях, але знаходило спосіб сполучення різних визначень, розумінь як рівноправних, таких, що не можуть бути вилучені зі спектру свідомості й мислення сучасної

особистості. Ідентичність сучасної особистості – цілісність, самототожність її буття – має бути динамічною, здійснюватись через «саморозтотожнення», тобто через низку ототожнень (ідентифікацій) та «розтотожнень» (розрізнення) з іншими людьми, предметним світом, ідеями [92, с. 71].

Інтегративний характер феномена ідентифікації особистості обумовлює вивчення ідентичності як показника психічного здоров'я, здатності до самоактуалізації, переживання індивідуальності, умови освоєння суспільного та індивідуального простору, основи самовизначення, самопрезентації. Порушення ідентичності виявляється в негативному самоставленні, знеціненні особистості, що презентує конфліктний напрямок її розвитку.

Пошук й усвідомлення своїх здібностей, співвідношення їх із реальними умовами реалізації, потреба у самовираженні та самореалізації формують самосвідомість людини. Надбудова структурних компонентів ідентичності характеризується динамічною рівновагою, подоланням криз, розширенням соціальних і особистісних її аспектів. На думку більшості дослідників, ідентичність є соціальним утворенням за своїм походженням. Зміна ідентичності обумовлена передусім змінами в соціальному оточенні індивіда [149, с. 28].

Дж. Мід, видатний соціальний психолог, який є одним із фундаторів символічного інтеракціоналізму, вважає, що ідентичність виникає тільки за умови наявності соціального середовища, тільки під час взаємодії однієї людини з іншою. При цьому важливу роль відіграє наявність «Іншого». Узагальнений інший – це соціальні норми і цінності суспільства, які є значущими в певних ситуаціях. Тому можна сказати, що суспільство постає таким всеосяжним узагальненим «Іншим». Індивід усвідомлює власну ідентичність лише в тому випадку, якщо споглядає себе очима «іншого» [1, с. 26].

Послідовник Дж. Міда, інший відомий представник символічного інтеракціоналізму, Г. Блумер зазначає, що взаємодія, яка сприймається «як постійно відкрита до змін», сприяє самовизначенню особистості,

«самоконструюванню соціальної дії». Ідентифікація, як стверджує Г. Блумер, – це безперервний процес взаємодії, у ході якого індивід розрізняє об'єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень [197, с. 118].

Процес ідентифікації індивіда, починаючи від вузького кола близьких людей, поширюється на освоєння у процесі соціалізації суспільних ролей. Ігровий характер такої ідентифікації підкреслюють Я. Морено і Г. Лейтц, розглядаючи поняття «ролі», яке набуває значення «свідомої причетності» до зовнішнього світу. Засновник екзистенціальної філософії С. К'єркегор розуміє фатальну приреченість людини бути позбавленою власної суті, знаходитися у стані екзистенційного спустошення в умовах дисгармонійного суспільства [151, с. 20]. С. К'єркегор інтерпретує проблему самоідентифікації і як запитання щодо занепокоєння з приводу того, а чи усвідомлюємо ми не тільки ризик, усю небезпеку намагання «стати» та «бути» собою, а й ще більшу загрозу, неспіввимірною більшою за попередню, – загрозу не бути собою у власній екзистенції, втратити своє «Я», не скориставшись із наданої нам самим буттям можливості самореалізації цього «Я» [141, с. 111].

Глибокi й оригінальні погляди на проблему ідентифікації та самоідентифікації особистості притаманні філософській концепції Е. Фромма, який досить критично ставиться до сучасного йому деперсоналізованого, споживацького, дегуманізованого суспільства. Мислителя надзвичайно непокоїть ситуація певного екзистенційного конфлікту, що призвів до роздвоєння особи, яка не знаходить шляху до самовизначення у насиченому хворобливими ідеями суспільстві. Е. Фромм пропонує соціально-філософську концепцію ідентичності особистості, розглядаючи особливості взаємодії людини та суспільства. Він аналізує діалектичний взаємозв'язок сфери індивідуального й усезагального у людській природі. Індивідуалізація людини, на думку мислителя, є результатом відокремлення її від сил природи та інших людей, що набуло особливого поширення протягом останніх сторіч.

Формування соціальної ідентичності людини Е. Фромм вважає однією з основних людських потреб, що складає сутність людського буття і виявляється у бажанні уникнути самоти, налагодити взаємозв'язок із зовнішнім світом. Індивідуалізм західного суспільства він розглядає лише як фасад, що приховує невдачу в пошуку індивідуального відчуття ідентичності. На думку автора, подолання відчуття самоти та відчуження у сучасному світі стає можливим завдяки готовності людини відмовитися від свободи, кохання, тим самим ризикуючи життям, пригніченням індивідуальності [198, с. 61-62].

У філософії екзистенціалізму ХХ ст. (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс) проблема ідентичності пов'язується з життям та існуванням людини. Про кризу ідентичності М. Хайдеггер говорить як про втрату людиною сутнісного призначення мислення, – так само, як і про спотворення духовного досвіду, нестабільність, фрагментарність досвіду свідомості. Тому самоідентифікуватися для сучасної людини означає, зокрема, ще й розпочати «правильно» мислити. Думки про зраду або зречення мислення можна віднести й до проблеми домінування конформізму, відчаю та втрати (чи загалом відсутності, несформованості) власного «Я», а в загальному варіанті – до екзистенційної кризи самоідентифікації.

Теоретичний спадок класиків екзистенціалізму засвідчує, що неможливо віднайти або здобути власне «Я», бути доконечно самим собою, не володіючи сутнісним мисленням, котре не обмежується одними лише міркуваннями чи технічним маніпулюванням логічними конструкціями. Так само, як і неможливо бути самим собою поза усвідомленням власного індивідуального, того, що є ні до чого не звідним, нічим не знятим, не опосередкованим існуванням «одиничного індивіда». Не можна так само лишатися осторонь того духовного виміру існування, який тільки й уможливорює причетність індивіда до роду, до людської спільноти [141, с. 112].

Надалі, у сучасних філософських концепціях постмодернізму проблема ідентичності починає заперечуватися: на її місце висувається «знаковість»,

«відмінність», «множинність». Стверджується, що жодна з ідентичностей не є пануючою. Ідентичність перестає бути мислимою тільки в особливій формі. Більше того, з утвердженням глобальної мобільності для багатьох ідентичність стає випадковою і тому байдужною [203, с. 23]. Криза ідентичності визначається сучасними філософами як невідповідність критеріїв самоідентифікації новому стану речей, як розпад уявлень про те, чим є люди і країни. В. Петрук вважає синонімом кризи ідентичності поняття «маргінальність» як неможливість однозначної самоідентифікації соціального суб'єкта [146, с. 32].

Є. Данилова й В. Ядов, досліджуючи тему кризи ідентичності в сучасному суспільстві, стверджують, що певна стабільність ідентифікацій спостерігається лише в одній «ланці» – у колі близьких людей; інші сектори ідентифікаційної матриці постійно змінюються. Найближче оточення – родина, друзі, колеги – утворює стійкий базовий комплекс соціального самовизначення. Ідентифікації з більшими спільностями є нестабільними; ще більше незначні політичні ідентичності. У цих умовах головними ресурсами виживання залишаються персональні мережі взаємодії, оскільки тільки знайомі та близькі викликають довіру й почуття захищеності перед обличчям невизначеності від анонімних «суб'єктів» і зростаючих неконтрольованих погроз сучасного світу [57, с. 28].

Паралельним шляхом з філософською традицією проблема ідентичності розглядається соціально-гуманітарними науками – педагогікою, соціологією. З другої половини ХХ ст. проблема ідентичності виходить за межі розгляду окремими дисциплінами. Е. Еріксон, який запровадив поняття «его-ідентичність», розглянуте в межах «Я-концепції», піддав критиці поняття «образ Я», «самоконцептуалізація» через їх статичність, вважаючи, що це – суто інтелектуальні явища, і тільки ними не можна описати весь динамізм процесу розвитку «Я-концепції» [213, с. 53-54].

Ідентичність розглядається Е. Еріксоном у двох аспектах. По-перше, це «его-ідентичність», яка складається з органічного (зовнішній вигляд,

природні задатки) та індивідуального (власна неповторність особистості, прагнення до розвитку та реалізації власних інтересів) компонентів. По-друге, Е. Еріксон розділяє соціальну ідентичність на групову та психосоціальну. Групова ідентичність – це залученість особистості до різноманітних спільнот. Психосоціальна ідентичність охоплює все, що дає людині усвідомлення значущості в межах конкретного соціуму. Дослідник запропонував міждисциплінарний підхід, який дозволив підійти до розгляду проблеми ідентичності з позиції індивідів, колективів, культури і суспільства в цілому [102, с. 22]. Цей підхід дозволяє застосовувати результати філософських, педагогічних, соціологічних, психологічних досліджень для характеристики процесу ідентифікації.

М. Соловей висловлює думку, що ідентифікація особистості проявляється як готовність людини усвідомлено і самостійно планувати та реалізовувати власну перспективу розвитку [171]. На наш погляд, таке характеристика є неповною: вона не враховує постійного оцінювання особистістю наявного стану справ, зосереджуючи увагу на майбутньому розвитку, а також не містить оцінки взаємин «особистість – соціум». Ми вважаємо, що ідентифікація передусім означає стимулювання специфічного соціально-психологічного мислення, пов'язаного з циклами процесів ототожнення і відчуження кожним індивідуальним або груповим «Я» себе з тими, хто перебуває поруч. Ідентифікація забезпечується також і формуванням певних взірців, які слугуватимуть референтними зразками, та ідеалів, які виконують завдання контролю та порівняння.

Ідентифікацію деякі автори вважають не механізмом досягнення ідентичності, а однією із сторін почуття спільності, частковим вираженням якої є співчуття. Зокрема, А. Адлер наголошує, що ідентифікація потрібна для того, щоб жити в суспільстві, називав її «умовою розуміння» іншого [3, с. 140]. Таким чином, він здійснює соціально-психологічне тлумачення ідентифікації як одного з механізмів соціальної перцепції в процесі

спілкування. Однак воно не враховує всієї глибини можливих філософсько-педагогічних підходів до феномена ідентифікації.

У сучасній науці поняття ідентифікації охоплює три сфери психічної реальності, що перетинаються:

- це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на основі емоційного зв'язку, що встановився, а також включення в свій світ і прийняття як особистих норм, цінностей, зразків;
- це уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження самого себе (проекція), наділення її своїми якостями, почуттями, бажаннями;
- це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді поринання, перенесення індивідом себе в поле, простір, обставини іншої людини і призводить до засвоєння його особистого сенсу [162, с. 53].

Самоідентифікація – це комплексна діяльність людини із самовизначення, результатом якої стає усвідомлення тотожності людини з самою собою. Тотожність передбачає співвіднесення себе як «Я» з істинним «Образом Я». Відповідно, самоідентифікація, будучи процесом вироблення «Образу Я», передбачає уявлення про істинне і помилкове «Я». Це уявлення народжується у процесі самовизначення, пошуку самоідентичності.

І. Єгоричева розглядає самоідентифікацію як механізм самореалізації особистості поряд з такими процесами, як саморозвиток та самоактуалізація, і одночасно – як етап чи рівень самореалізації в контексті вікових можливостей. До процесу становлення особистості, що самореалізується, вона відносить спеціально організовану діяльність, яка охоплює певні ланки: самоідентифікація – саморозвиток – самоактуалізація – самореалізація. Дослідниця обґрунтовує використання морфем «само» намаганням зробити акцент не на суб'єкті, яким здійснюється процес, а на результаті. На її думку, самоідентифікація – це не просто «інтегрування себе в собі», формування Я-концепції, а насамперед формування уявлень особистості про себе як про

цінність, варту любові, поваги, піклування, передусім за рахунок усвідомлення власної унікальності [69, с. 27-28].

Т. Герчанівська зазначає, що самоідентифікація, поряд із самосвідомістю, належить до механізмів відтворення стабільної соціальної структури особистості. У процесі соціалізації індивіда відбувається розуніверсалізація (трансформація) узагальненого у формах народної культури досвіду в індивідуально-життєву форму. Вирішуючи задачу індивідуального шляхом засвоєння досвіду спільноти, людина перетворює форми своєї детермінації на самоідентифікацію. У такому аспекті самоідентифікація має конкретне значення – набуття індивідом властивості засвоювати культурно-історичний досвід традиційного суспільства, обираючи його формою власної життєдіяльності [45, с. 9].

В. Зливков розглядає самоідентифікацію як прагнення суб'єкта оволодіти знаннями, навичками та вміннями самодіагностики, своєрідне «примірювання на себе» значущих особливостей характеру, поведінки, спілкування. Водночас, самоідентифікація може виступати і як форма психологічної регуляції особистісного становлення [75]. При цьому слід розрізняти гетеропатичні (доцентрові) і ідеопатичні (відцентрові) ототожнення. В першому випадку суб'єкт ототожнює себе з іншою людиною, а в іншому – суб'єкт ототожнює іншу людину з собою.

Досить часто під самоідентифікацією розуміється суто соціологічна складова цього терміну, а саме – ступінь кількісної приналежності суб'єктів до певних громадянських, професійних, національних, культурних та інших спільнот. Це пояснюється тією обставиною, що будь-яка особистість є продуктом розвитку культури й виступає відносно культури одночасно в декількох якостях:

- продукт культури;
- споживач культури;
- виробник культури;
- транслятор культури.

У багаторівневому, суперечливому процесі пристосування людини до мінливих умов існування внутрішньоособистісні когнітивно-інформаційні процеси діють згідно із соціальним нормативним контекстом. Наше «Я» конструюється і модифікується в соціальних умовах, змінюється залежно від соціального контексту й усвідомлення власної ідентичності. Від соціального середовища залежать наші установки і поведінка, що спричиняють особистісне змінювання суб'єкта – міжсистемний перехід до нових можливостей нової ідентичності, який має місце при переживанні людиною кризового досвіду і детермінує зміни життєвої позиції людини – способу самовизначення особистості у житті, узагальненого на основі її життєвих цінностей та основних потреб.

Можна визнати справедливим зауваження А. Нагорного, що на всіх етапах життєвого шляху особистості іманентно властиві соціальні характеристики. Відповідаючи на запитання «Хто я?», люди, у першу чергу, зараховують себе до певних формальних чи неформальних груп у суспільстві, указують своє походження, вік, професію тощо і лише після цього називають риси свого характеру, індивідуальні здібності тощо. Схильність описувати себе соціальними термінами, кожен з яких означає приналежність до визначення «ми», посилюється в процесі формування та розвитку особистості [131, с. 54].

Соціальне самовизначення – це, дійсно, важливий чинник самоідентифікації особистості. Але певні цифрові соціологічні коефіцієнти не враховують вплив суто психологічних аспектів самоідентифікації на зміну ідентичності людини і, відповідно, на розвиток особистості у процесі її самоідентифікації.

С. Копилов наголошує: особистість виникає й розвивається як автономний суб'єкт самовизначення, і саме в цьому сенсі слід тлумачити самоідентифікацію, покладання особою своєї ідентичності (єдності, сталості, тотожності собі в усіх різноманітних виявах у просторі та часі). Цей процес постає розвитком ідеї – покладанням-створенням образу світу та власного

«Я» – «проекту» своїх рівноправних стосунків з «буттям». Людина виступає автором «ідеї» і водночас керується її законами у своєму мисленні й існуванні, прагне «жити за ідеєю». За відсутності такої орієнтації, усталеного внутрішнього «регулятивну» свого існування особа неминуче стає рабом зовнішніх обставин або інстинктивних імпульсів. Водночас цілковите ототожнення життя людини з певною ідеєю означає ідеологізацію свідомості, відсутність розумових та життєвих пошуків, тобто припинення взаємовизначального розвитку як особи, так і ідеї [92, с. 71-72]. Як у першому випадку (відсутність визначальної «ідеї»), так і у другому випадку (розчинення в цій «ідеї»), на нашу думку, руйнується механізм самоідентифікації як процесу формування особистісного «Образу Я».

Внутрішніми чинниками самоідентифікації особистості є власний досвід суб'єктивної життєтворчості, що формується на основі самоочікування, самоаналізу й самопорівняння, категорії самосприйняття, переживання внутрішніх станів та оцінювання результатів своєї діяльності. Теоретичний аналіз проблеми особистісної ідентичності свідчить, що її зміст пов'язаний із якісними характеристиками «образу Я» або категоріями самовизначення, а також із віковим виміром, який узгоджений із «психологічним минулим», «психологічним сьогоднішнім» і «психологічним майбутнім». Структурними компонентами особистісної ідентичності виступають когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Самоідентифікація особистості здійснюється через пізнання, переживання і вольові акти вчинків [185, с. 642].

У сучасному філософському та педагогічному дискурсі самоідентифікація здебільшого розглядається як одна з потреб, що інтеріоризує обрані соціальні стандарти поведінки у структуру соціальної ідентичності суб'єкта. Крім того, суб'єкт самоідентифікації прагне проявити себе через персоніфікацію, обравши саме те, що як йому здається, відповідає його ціннісним орієнтаціям.

Самоідентифікація як психологічний механізм формування ідентичності виконує низку важливих функцій, зокрема:

- відбір нових особистісних та соціальних цінностей в структуру ідентичності;
- переструктурування ідентичності відповідно до особливостей нових елементів, що увійшли до її структури;
- визначення індивідом значення та цінності нових елементів ідентичності та співставлення їх з попередніми соціальними цінностями, що також входять до структури ідентичності.

Самоідентифікація забезпечує стабілізуючу і водночас перетворюючу функцію соціалізації, оскільки в такий спосіб змінюється ієрархія соціальних пріоритетів у структурі ідентичності [50, с. 222].

Розрізняють декілька рівнів самоідентифікації, зокрема:

- соціально-професійний,
- сімейно-класовий,
- національно-територіальний,
- релігійно-ідеологічний,
- еволюційно-видовий,
- статевий,
- духовний.

Крім того, дослідники виділяють три основні стадії, за якими відбувається самоідентифікація:

- актуалізація залучення до структури ідентичності нових особистісних та соціальних цінностей;
- переструктурування ідентичності відповідно до специфіки нових її структурних елементів;
- визначення ієрархії пріоритетності нових елементів та порівняння їх із попереднім комплексом особистісно-рольових цінностей [76, с. 7].

Стадії ідентифікації особливості характеризуються певними віковими особливостями. Найбільш інтенсивно розвиток процесів ідентифікації і відособлення відбувається у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Саме ці періоди, а особливо рання юність, є важливими і завершальними у формуванні основних засад особистості, які підводять людину до самовизначення у всіх сферах життєдіяльності. Характер протікання процесів ідентифікації і відособлення впливає на становлення у підлітків та юнаків особистісної ідентичності, яка визначає шлях подальшого їх розвитку [29, с. 62].

У межах філософсько-культурологічного дискурсу ранню юність розглядають як період формування психологічної готовності до визначення життєвих перспектив, що безпосередньо пов'язано з розвитком самосвідомості. Особливо зростає частка когнітивних механізмів у самосвідомості, що сприяє поглибленню її рефлексивних складових: особистісної рефлексії, змісту уявлень про «Я», механізмів диференціації та інтеграції. За допомогою самоусвідомлення відбувається перехід на новий, більш складний рівень розвитку, що зумовлює формування інтегрованого змісту уявлення про власне «Я». Це, у свою чергу, забезпечує спрямованість юної людини на ідеали, на роздуми про власне майбутнє, враховуючи різні точки зору та розуміючи відносність і суб'єктивність думок інших. Особистість юнацького віку прагне знайти своє місце у системі можливих точок зору, встановити зв'язок власного «Я» з системою спільних і взаємних стосунків [166, с. 367].

Якщо у підлітковому віці пріоритет надається зовнішній атрибуції, то вже в ранньому юнацькому віці починає переважати ідентифікація, пов'язана з особистісним, професійним самовизначенням і формуванням власної життєвої, громадянської позиції. Отже, простежується зростання суб'єктного чинника в ранньому юнацькому віці. Завдяки використанню каузальних ідентифікаційних атрибутів молоді люди визначають свою належність до

певних соціальних спільнот. Відбувається перехід до усвідомлюваної суб'єктної та ідентифікаційної атрибуції [91].

Відтак у світлі сучасного філософсько-культурологічного дискурсу можна розмежувати процес ідентифікації, який слугує засобом формування ідентичності людини, та самоідентифікацію як важливу складову процесу соціалізації, в результаті якої відбувається формування власного «Образу Я» особистості.

Ідентифікація особистості передбачає ототожнення себе з іншим, групою, суспільством. Необхідність такого ототожнення викликана тим, що кожна людина потребує певного упорядкування своєї життєдіяльності, яке можливо отримати лише у товаристві інших людей. Для цього людина має прийняти ті цінності, звички, норми, спосіб життя, котрі притаманні цьому товариству. Відповідно, засвоєння всього вищеназваного робить життя індивіда передбачуваним та упорядкованим, позначає його приналежність до конкретної культурної групи. Це дозволяє визначити культурну самоідентифікацію як процес свідомого прийняття особистістю культурних норм та стандартів поведінки, усвідомленні системи цінностей і мови, свого «Я» з позицій тих культурних характеристик, які існують в певній спільноті, виявленні лояльності до них, самоототожненні себе саме з цими культурними зразками [56, с. 64].

Наше «Я» конструюється і модифікується в соціальних умовах, змінюється залежно від соціального контексту й усвідомлення власної ідентичності. Від соціального середовища залежать наші установки і поведінка, що спричиняють особистісне змінювання суб'єкта – міжсистемний перехід до нових можливостей нової ідентичності, який має місце при переживанні людиною кризового досвіду, детермінує зміни життєвої позиції людини – способу самовизначення особистості у житті, узагальненого на основі її життєвих цінностей та основних потреб. В результаті зазнають змін й особистісні конструкти суб'єкта психічної життєдіяльності.

Особистісний конструкт – це система понятійних моделей, що використовує людина для осмислення, інтерпретації чи прогнозування власного життєвого сценарію (ментального досвіду). Змодельований і зафіксований у персональному досвіді конструкт впливає на свідомому та несвідомому рівні на оточення людини і забезпечує специфіку соціальної адаптації суб'єкта.

Критеріями адекватної ідентифікації особистості є конструктивна інтеграція суб'єкта до соціального середовища у конкретному культурно-історичному контексті розвитку та відносна автономія «Я-конструктив» особистості, що обумовлюють здатність до незалежної поведінки. Означені критерії виявляються в активно вибіркового ставленні індивіда до референтного контенту спілкування, до норм і цінностей свого оточення.

Досліджуючи засоби оптимізації особистісної ідентифікації, потрібно приділити увагу з'ясуванню умов актуалізації внутрішнього потенціалу особистості, серед яких важливу роль відіграють середовищні фактори ототожнення себе з іншим, групою, суспільством. Ідентифікація особистості відбувається під закономірним, але не завжди усвідомлюваним нею впливом соціального значущого оточення (реалізуються основні модальності соціального впливу) внаслідок комунікативного моделювання особистісних конструктив. Комунікативне програмування особистісних конструктив передбачає вибір найбільш сприятливих суб'єктивно валідних форматів (формат – це найбільш адекватний каналу комунікації та очікуванням соціуму тип поведінки особистості), що забезпечують ефективність гнучкого функціонування людини у певних умовах буття. Узгодження означених елементів визначає конструктивність (нормативність) чи деструктивність життєвого сценарію особистості [185, с. 642-643].

Нині при характеристиці ідентифікації особистості мова переважно йде не про єдність «Я – Ти» та злиття двох свідомостей в одне ціле, а про відношення «Я як Самототожний – Інший як Інакший / Чужий» [40]. На думку Е. Левінаса, «Я – це не те буття, яке завжди залишається тим самим; Я

– це буття, існування якого полягає в самоідентифікації, в набутті своєї ідентифікації за будь-яких обставин. Я – це, по суті своїй, само ідентичність [109, с. 76]». Тільки «аутотентичне Я», тобто «Я», звільнене від всього зовнішнього в самому собі і від всього другорядного ззовні, здатне вийти назустріч Іншому. Наполягаючи на асиметрії між «Я» і «Ти», Е. Левінас розглядає «Ти» як інстанцію зобов'язання і відповідальності, як начала морально-етичної індивідуалізації людини. Зміна понять відбувається тому, що «Я» – це поняття, певною мірою пов'язане з егологією, а «Сам» – це поняття, що вже передбачає Іншого поряд із собою, аби можна було сказати, що він цінує себе як Іншого.

П. Рікер, розглядаючи питання відношення «Я – Інший», вважає, що «Я» повинно спочатку самоствердитись, щоб визнати «Іншого» і взаємодіяти з ним. Замінюючи «Я» на «Сам», мислитель намагається передбачити «Іншого» поряд із собою, щоб можна було сказати, що він цінує себе як «Іншого», який у свою чергу здатен виступати особою, відповідальною за свої дії. Особливого звучання у філософії П. Рікера набуває проблема «Себе як Іншого», позаяк погляд на «Себе», як на «Іншого» розкриває конфліктність, розірваність існування людини у світі. Такий ракурс дозволяє людині співвіднести себе з існуванням інших (водночас – інакших) людей і з повагою поставитися до цієї інакшості. П. Рікьор намагається вирішити проблему «Я – Інший» за допомогою етичних законів, у яких автономія «самого» виявляється глибоко пов'язаною з турботою про ближнього і справедливістю для кожної людини. Ця філософська теорія справедливості бере свій початок у твердженні, згідно з яким «Сам» конститує «свою ідентичність в такій структурі відносин, де діалогічний вимір переважає над виміром монологічним, що з погляду рефлексивної філософії мав би вважатися пріоритетним [157, с. 15]».

У процесі спілкування суб'єктивний, внутрішній світ однієї людини розкривається для іншої, здійснюється її своєрідна «презентація», що дозволяє виявити певні людські властивості, розкрити, чого варта та чи інша

людина. Отже, з одного боку, індивід у ході спілкування прилучається до життя групи, засвоює її досвід, наукові й культурні здобутки, а з другого, відбувається відособлення індивіда, відокремлення його із групи, формування індивідуальної неповторності та самобутності [206, с. 63] Ідентифікація розкривається у межах малої групи шляхом деталізації мотивів статусного оцінювання у процесі спілкування [65].

Ми пропонуємо тлумачити соціокультурну ідентичність як міждисциплінарне поняття, яке поєднує історичні, політичні, економічні, соціальні, культурні, моральні та естетичні аспекти процесу соціокультурної самоідентифікації особистості.

В процесі соціокультурної самоідентифікації особистість оцінює себе і як окрему, специфічну частку певної спільноти (сім'ї, нації, соціально-професійної страти чи статевовікової категорії людей), і як представника роду людського, тобто на рівнях одиничного, особливого та загального явища. Все це у свідомості пов'язане з формуванням образу «Я» за фізичними, психічними і соціокультурними параметрами особистості.

Протиріччя між цими параметрами образу «Я» за наявності здатності людини самоідентифікуватись в «актуальному Я» та «потенційному Я», тобто за умов адекватної оцінки своїх особистісних якостей і можливостей для подальшого самовдосконалення, є джерелом активізації волі й життєвої енергії індивіда, спрямованої на досягнення поставлених цілей і подолання власних недоліків. Отже, соціокультурна самоідентифікація не обмежена пасивним самопізнанням і самовизначенням особистості у соціокультурному просторі, але може бути важливим засобом активізації та підвищення вольової цілеспрямованості індивіда на стратегічні цілі у житті.

1.2. Самоідентифікація як спосіб самореалізації особистості

Розглядаючи самореалізацію через самоідентифікацію особистості, слід зазначити, що самоідентифікація пов'язана не тільки з ідентифікацією себе з певною особистістю, групою, а насамперед, із певними цілями, цінностями,

принципами, ідеалами, смисложиттєвими орієнтаціями, зразками поведінки, з якими співвідносить себе людина, на які орієнтується у процесі самореалізації. Це означає, що самоідентифікуючись, особа свідомо обирає напрям та спосіб руху до самоздійснення, таким чином формуючи індивідуальну стратегію самореалізації, яка є продуктом свідомих прагнень і зусиль особи, а не побічним продуктом стихійних процесів наслідування, навіювання тощо [22]. Отже, лише частково зовні можна визначити приховані засади певних особистісних спонукань за виявами поведінки; лише приблизно можна сподіватися на розкриття реальних позиційних сподівань кожного із суб'єктів комунікації.

У процесі розкриття та реалізації внутрішнього потенціалу людина, особливо в період юності, неодноразово змінює цілі, шукаючи більш реальні шляхи, способи їх досягнення, самозмінюється, шукаючи своє покликання, призначення, зростає, набуваючи досвіду, і в результаті цього саморозвивається. Таким чином, самоідентифікація неможлива без саморозвитку та особистісного саморуку. Адже саморозвиток – це цілеспрямований процес розгортання уже наявних задатків, здібностей, умінь, якостей чи зародження, становлення не присутніх раніше властивостей чи якостей, що сприяє самовдосконаленню та самореалізації [164, с. 201].

Важливе значення у процесі ототожнення особистістю себе з іншим, групою, суспільством має самопізнання, яке регулюється передусім внутрішніми потребами, інтересами самої особистості. На цій основі зростає самосвідомість особистості: змістовніше розуміється соціальний зміст дій, їх значущість, покращуються й уточнюються уявлення щодо власних здібностей на основі усвідомлення своїх успіхів та невдач, досягнень у певних починаннях [174, с. 120].

Процес ідентифікації особистості, як наголошує В. Ташпулов, відбувається паралельно активному самопізнанню. Поява знання про себе є

засадничою для процесу свідомого життя, і безпосередньо з нього починається процес саморозуміння [179, с. 162].

Когнітивний характер процесу ідентифікації особистості актуалізується у двох аспектах: особистісному та соціальному. За Г. Теджфелом, це – два полюси єдиного біполярного континууму, вибір форми поведінки в якому здійснюється залежно від того, яка саме ідентичність актуалізується. Дж. Тернер відзначив наявність тісної взаємозалежності між цими двома підсистемами, оскільки, на його думку, це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму ближче то до одного, то до іншого полюсу. До механізмів ідентифікації дослідник відносив:

- соціальну категоризацію;
- соціальне порівняння (міжособистісне – міжгрупове);
- соціальну ідентифікацію (персоналізація, самовизначення, самоорганізація);
- міжгрупову дискримінацію.

Отже, підхід, що традиційно пов'язується з Г. Теджфелом і Дж. Тернером, можна визначити як спробу подолання дихотомії особистісного та безособистісного начал у людині. Наголос у їх концепціях робиться на соціальній ідентичності як структурі більш високого рівня порівняно з особистісною ідентичністю [170, с. 387].

Вивчення проблеми ідентифікації в аспекті обміну людськими змістами з необхідністю включає до нашого розгляду процеси рефлексії. У філософії рефлексія розглядається як:

- здатність розуму звертати свій погляд на самого себе;
- мислення про мислення;
- аналіз знання з метою одержання нової інформації і перетворення неявного на явне;
- самоспостереження за станом розуму і душі;
- вихід з поглинання життєдіяльністю;

- дослідницький акт, спрямований людиною на себе.

У сучасних дослідженнях рефлексія визначається як процес самопізнання індивідом внутрішніх психічних актів та станів. Вона розглядається у трьох напрямках: при вивченні мислення, самосвідомості особистості, а також процесів комунікації та кооперації. Під рефлексією розуміють здатність особистості бути об'єктом пізнання для самої себе, усвідомлювати і пізнавати власну суб'єктивність для інших учасників взаємодії.

Рефлексія містить такі етапи:

- Перехід від діяльності до рефлексивної сфери (при цьому в уяві виникає модель діяльності, яка викликала ускладнення);
- Етап дослідження (людина намагається на функціональній моделі отримати інформацію для аналізу причини ускладнення);
- Етап критики (проаналізувавши причини ускладнення, людина піддає їх критиці, намагаючись обґрунтувати подальшу модель своїх дій).
- Нормування (людина вносить зміни в систему своєї попередньої діяльності та вибудовує новий спосіб дії).

Отже, рефлексія забезпечує здійснення аналізу діяльності людини, спрямованого на виявлення причин ускладнень, і корекцію способу цієї діяльності [19, с. 7-9].

Розрізняють інтелектуальний та особистісний типи рефлексії. Інтелектуальний тип рефлексії зумовлює предметно-операційний рух думки у процесі пошуку розв'язання задачі. Особистісний тип рефлексії пов'язаний з ідентифікацією суб'єктом себе як особистості, котра розвиває свою індивідуальність у креативній діяльності. Характерною рисою особистісної рефлексії є осягнення людиною свого внутрішнього світу і поведінки у зв'язку з переживаннями інших людей, співрозмовників. Внаслідок такого дослідницького процесу людина постає перед собою в новому світлі, оскільки співвідношення своїх почуттів і переживань з почуттями та переживаннями іншої людини дозволяє їй побачити конфліктну ситуацію,

себе в ній начебто «ззовні», що сприяє більш виваженій оцінці власної поведінки [166, с. 364].

Рефлексія необхідна особистості як смислоконструювальна дія, результатом якої стає досвід – кристалізований запас наявного знання, яким людина керується у своєму повсякденному житті. Унікальний досвід біографічно детермінує вчинки людини, а проблеми взаєморозуміння людей, що мають різний досвід, зважуються в межах соціально схвалених «типізацій». Ці «типізації» не проблематизуються, а сприймаються як природні та безсумнівні «об’єктивні смисли» життя. Ідентифікація з ними долає своєрідність особистого досвіду і створює стійкі, поділювані з іншими основи взаєморозуміння [103, с. 60].

Варто також підкреслити, що при визначенні людиною смислу власного життя значення ідентифікації пов’язане з прийняттям – відторгненням певних цінностей. Цей процес відбувається нині в умовах масштабних суспільних трансформацій. Зокрема, у соціально-психічному аспекті людина інформаційного суспільства потерпає від руйнації свого природного ритму і циклу. У морально-етичному аспекті людина страждає від втрати цінності живого спілкування, емпатії, порозуміння. У соціально-історичному аспекті вона переймається пошуком нових ідеалів і цінностей, що обумовлений зведенням класичного типу раціональності до логічно завершеної форми.

Отже, вплив інформаційного суспільства на розвиток особистості залежить від її здатності зорієнтуватись у нових умовах, прагнення відкривати і будувати нові смисли, усвідомлювати власну відповідальність за своє життя [201]. Саме від розгортання цих засад буття особистості, тобто від успішності її ідентифікації, залежить становлення її духовної культури.

Значення цінностей усвідомлюється особистістю на основі певних абсолютних критеріїв: істина, добро, краса, гідність, свобода, честь, справедливість. Цінності формуються і трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства. У ході ідентифікації особистості вони

стають її власним надбанням, що дає нам можливість визначити їх сполучною ланкою, каналом зв'язку між культурою суспільства і духовним світом людини, що є умовою духовної буттєвості світу.

Оцінювальна функція цінностей ґрунтується на тому, що їх значущість завжди виходить за рамки пануючої на цей час суспільної свідомості, є атрибутом духовності, формою прояву, умовою і результатом відносин духовного роду між людиною та суспільством.

Механізмом ціннісного самовизначення особистості постає рефлексія, що дозволяє свідомо ставитися до ціннісно-сміслових основ діяльності, розвивати й формувати їх, тобто перетворювати на предмет практичного перетворення. Усвідомлення ціннісно-сміслових основ діяльності є мотиваційним чинником, який породжує процеси перетворення й призводить до того, що людина здатна цілеспрямовано будувати свою діяльність, ставити цілі самореалізації й формувати засоби їх досягнення.

Вплив чинника аксіологічної своєрідності на особистість є цілком безпосереднім. Людина відчуває, оцінює, навчається цінувати й відстоювати свою індивідуальність серед значущих інших, у сім'ї, колі однолітків, друзів. Аксіологічна своєрідність підкреслює культурну цінність індивідуальності у всіх її проявах, значущість ні на кого не схожих способів моделювання майбутнього [182].

Дослідження процесів прийняття – відторгнення особистістю певних цінностей у процесі ідентифікації обумовлене нинішньою соціокультурною ситуацією. У сучасному соціокультурному просторі особистість постає суб'єктом культурно-історичної дії, активного соціального життя, що, у свою чергу, вимагає розвинутого свідомого ставлення до цінностей і смислу.

Саме завдяки ідентифікації людина ототожнює себе з іншою людиною або цілою групою, що полегшує наслідування, засвоєння цінностей і настановлень того, хто стає для особистості авторитетом, взірцем, рольовою моделлю. Єдиної «Я-концепції на всі часи», як зазначає Т. Титаренко, насправді немає, натомість є множинні «я-концепції», що підкреслює

процесуальність, незупинність ідентифікації як способу життя особистості [182].

Визначення ціннісних орієнтацій особистості відбувається в постійній опозиції «Я – Інший», бо кожний індивід, як було зазначено вище, набуває свій зміст саме у протиставленні «Іншому». Під «Іншим» розуміються, по-перше, члени суспільства, з яким індивід себе ототожнює, з життєсмісловими орієнтирами якого пов'язує цілі своєї активності; по-друге, – носії іншої культури, інших цінностей.

Соціальна самоідентифікація за критерієм «Ми» і «Вони» є дворівневим процесом індивідуального та групового самовизначення в соціальному просторі. При цьому внутрішньогрупова ідентичність, та або інша міра тотожності і солідарності індивідів усередині групи, формування відчуття згуртованості, виражене метафорою «Ми», можуть означати різний дискурс щодо інших груп: від простої, соціально-нейтральної відмінності «Інших», «Не своїх» – до антагонізму, ворожості до «Них». Усе залежить від співвідношення життєво важливих цінностей та інтересів соціальних груп, що становлять суспільство в певний історичний період.

В умовах нестабільного суспільства, ідентифікація з групою «Ми» виконує дві головні функції. На особовому рівні – це пошук захисту, розуміння, допомоги. Для особи цей процес важливий, оскільки він стабілізує, зміцнює її внутрішні і зовнішні позиції. Вплив його на стабільність соціальної системи залежить від того, наскільки відпрацьованим є механізм узгодження групових інтересів [133, с. 116]. Самоідентифікація й солідарність на рівні групи, міра ідентифікації і згуртованості соціуму перебувають у складному взаємозв'язку внутрішньогрупових громадських цінностей та інтересів.

Отже, сприймаючи цінності, орієнтації, оцінки, моделі поведінки конкретної спільноти, індивід визначає себе у соціально-груповому просторі, поділяючи тим самим суспільство (в більш широкому розумінні – людство) на «Своїх» та «Інших» (тобто «Чужих») – з іншими цінностями,

орієнтаціями, оцінками, моделями поведінки, до яких він ставиться за певних обставин позитивно, нейтрально або вороже. Слід підкреслити, що в обох випадках «Інший» – це не конкретна особистість, а спільнота людей, з якою індивід себе ідентифікує або якій себе протиставляє [45, с. 8]. Ця ідентифікація протиставлення відбувається саме через прийняття-відторгнення особистістю певних цінностей.

Взаємодія з іншими суб'єктами стимулює ідентифікацію особистості через емпатію до станів іншої людини, любов до людини, емоційну сферу, що дозволяє розкрити все нове в собі, вийти за межі відомого про себе, що може бути джерелом розвитку особистості. Механізм ціннісної взаємодії особистості з іншими суб'єктами має такі головні характеристики:

- емоційна (емпатія, любов до людини);
- енергетична (нейродинамічні, психодинамічні, регуляторно-вольові процеси);
- рефлексивна (самоаналіз, самопізнання);
- самовідношення (самооцінка);
- атрибутивна (причинно-наслідкові зв'язки вчинків).

Набутий досвід життєдіяльності та наявні реалії повсякдення зумовлюють і визначають суб'єкта через переживання особистістю наявної ситуації присутності «Іншого». Набуті людиною знання, уміння, навички, буденні ситуації позначаються на просуванні особистості по шляху її суб'єктного становлення саме через усвідомлення перейденого як особистісних змін при зустрічі з «Іншим».

Прийняття-відторгнення особистістю цінностей ускладнюється в умовах глобалізаційних процесів, які унеможливають непричетність людини водночас до різних культур. Численні концепції культурної багатоукладності і різноманітності через спільні поняття транскультурації, мультикультуралізму, критичного космополітизму, межового мислення тощо ілюструють невичерпність теми дієвих виявів особистості у сьогоденні [71]. При цьому витлумачення «Іншого» залежить від місця самих авторів у

сучасному світі, тобто їх перебування «всередині» чи «ззовні», як «Своїх» або «Чужих» у проекті західної модернізації.

Осмислення культурних процесів сьогодення є ґрунтом для формулювання основних положень ідентифікації як спрямованого привнесення особистістю в свою повсякденну життєдіяльність «Іншого». Концепції транскультурації, основою яких виступає культурний полілог як взаємодія різних культур при збереженні ними права бути «непрозорими», унаочнюють новий погляд на організацію світу, є своєрідною спробою знаходження навімання шляхів виходу із ситуації постмодерну.

«Інше» нині все частіше визнається модним, але задля його долученості до мейнстріму, воно, крім формальної легітимізації, має бути розфасоване у зручну для середньостатистичного споживача обгортку, а, відтак, не просто привласнене, але й зроблене безпечним, передбачуваним та вже «не абсолютно іншим». Серед основних шляхів досягнення цього чільне місце посідають стереотипізація і об'єктивація. Але головним вважається комерціалізація, яка до інаковості ставиться як до товару, який добре продається і, таким чином, приносить матеріальний прибуток. Відтак, відбувається не викоринення іншого з поміж свого, а свідоме додання інаковості, її нівелювання [184, с. 122].

М. Тлостанова зауважує, що неолиберальні варіанти мультикультуралізму демонструють обмеженість втілення універсальної утопії «рівності в розмаїтті» в спосіб детального обговорення регламентацій щодо правових відносин з «Іншим». Успішне просування міжкультурної комунікації в сучасному світі гальмується протегуванням та підтримкою маргінальних культур, які визначаються і відтворюються самим мультикультуралізмом [184, с. 123].

Деколонізація свідомості, на яку зорієнтоване незахідне осмислення культурних процесів, створює тло для справжньої участі «Іншого» у загальнокультурному світовому розвитку. Перенесення уваги з феномена культурної уніфікації на дослідження транс- та гетерокультурних тенденцій,

які набувають останнім часом певного посилення у світі, засвідчує визнання науковим загалом останніх як перспективних і плідних, таких, що спроможні вплинути на закономірності ретрансляції світової культури. Сумісне з «Іншим» повсякдення має містити відмінні способи життєдіяльності та культурного самовідтворення, але при спільній їх спрямованості на втілення загальноновизнаних людством ідей.

Таким чином, особистість ідентифікує себе через прийняття – відторгнення певних цінностей, що передбачає постійне зіткнення з «Іншим». Закономірно, що З. Фройд, який вперше звернувся до питання про психологічні механізми ідентифікації, тлумачив їх як процес наслідування чогось, розглядаючи як яскравий приклад змісту цих понять зв'язок дитини з матір'ю. Ідентичність у його концепції набуває процесуальних характеристик: вона сприймається не як наперед задана, а як така, що формується у процесі розвитку особистості [161].

Ідентифікація, таким чином, розглядається З. Фройдом як захисний механізм інтеріоризації, спрямований на усунення відчуття тривоги, незахищеності, як процес ототожнення однієї людини з іншою. Австрійський учений розглядав ідентифікацію як спробу дитини (або слабкої людини) перейняти силу батька, матері (або лідера) і, таким чином, зменшити почуття страху перед навколишнім світом [49, с. 110].

З. Фройд визначив два основні типи ідентифікації:

- первинна – виникає в дитинстві і являє собою примітивну форму емоційної прив'язаності дитини до матері;
- вторинна – відіграє роль захисного механізму, за допомогою якого дитина справляється з хвилюванням, викликаним загрозливим авторитетом, шляхом включення деяких аспектів його поведінки в особисті дії.

Отже, ідентифікація посідає у структурі особистості винятково важливе місце: адже «Я» відіграє головну роль у збереженні цілісності особистості, нівелюванні й урівноваженні суперечливих тенденцій. З. Фройд не вживав

при характеристиці особистості поняття «егоцентризм», він часто ототожнював його з егоїзмом. Егоїзм, на думку З. Фрейда, є цілком природною властивістю психіки людини. Навпаки, альтруїстичні тенденції, самопожертва, турбота про благо всіх є патологією, захисною реакцією, яка спрямована на зменшення тривоги і почуття провини. Людина є егоцентричною від природи, і це її нормальний стан. З. Фрейд відокремлював в егоцентричних тенденціях поняття егоїзму і нарцисизму. Перший він відносив до ціннісної сфери Ego, а другий – до сфери сексуальних інстинктів Id [34, с. 269].

З. Фрейд показав, що фундаментальну роль для людини та її ідентичності відіграє дитинство, саме в цей період формуються комплекси та всі передумови майбутньої людини. Так, на прикладі Леонардо да Вінчі психоаналітик доходить висновку, що всі творчі успіхи та негаразди метра Відродження були спровоковані дитячими психологічними колізіями. Тобто у процесі ідентифікації особистості дитинство відіграє дуже важливу (можливо, навіть вирішальну) роль.

Другим важливим відкриттям З. Фрейда, що вплинуло на подальший розгляд ідентифікації як захисного механізму інтеріоризації, спрямованого на усунення відчуття тривоги, незахищеності, стало звернення до несвідомої частини людської психіки. Це відкриття мало революційний характер. Виявилось, що розум не повністю керує людиною – є щось несвідоме, що йому (розуму) не підпорядковане.

У розвитку ідентичності З. Фрейд виділяв два рівнозначних процеси: біологічний та соціальний. Відтак ідентифікацію він пов'язував з усвідомленням тотожності «Я» та суспільства. Ідентифікація є групоутворюючим чинником, що допомагає вийти за межі «Я» і відчутти переживання інших. Ідентифікація – несвідоме ототожнення суб'єкта й об'єкта, мотивом якого можуть бути страх втрати любові та страх перед карою. Істинна причина ідентифікації міститься в біологічній природі людини.

Учні З. Фрейда розвивали та доповнювали його теорію. Зокрема, К. Юнг зводить ідентичність до Самості, а ідентифікацію – до конституювання та збереження цього центру людської індивідуальності. Б. Вандельфельс також переймає ідеї З. Фрейда, згідно з якими не існує світу, в якому ми перебували б цілком «удома». Тобто і ми самі не є тотально «своїми»: всередині нас є щось «чуже» – неконтрольоване. Не існує нас без чужого, немає ніде свого, щоб поряд не було чужого. Мислитель не просто констатує тотальну наявність в нашій культурі чужого: він зазначає, що чуже «вимагає». В ідентифікаційному проекті Б. Вандельфельса головну роль відіграє поняття відповіді на запит, заклик, домагання, вимогу з боку «іншого» або «чужого». Відповідь, на думку філософа, це універсальний спосіб існування людини у світі. Ідентифікація – це динамічний процес діалектичної взаємодії «Свій – Чужий», де постійно ставляться питання, а відповіді на них є способом віднайдення особистістю себе у калейдоскопі культури [110, с. 69-70].

Розкриття цих способів дозволяє сучасним дослідникам виділяти різноманітні типи ідентифікації, що формуються у процесі розвитку особистості. Зокрема, поширеним є визначення трьох ідентифікаційних типів:

- імітація – є генетично найбільш раннім. Імітація являє неусвідомлене уподібнення об'єкту ідентифікації, де здатність до наслідування, імітації виступає основним механізмом розвитку особистості.
- свідоме сприйняття соціальних норм – характеризується запозиченням форм поведінки обраного значимого зразка.
- інтроекція – характеризується включенням особистості у свій внутрішній світ мотивів і установок інших людей, переходом їх на індивідуально значимий рівень, здатний здійснювати подальший розвиток соціальних норм і еталонів [166, с. 363].

Феномен ідентифікації неможливо представити без механізму децентрації – здатності особистості змінювати власні розумові позиції.

Оскільки для того, щоб ототожнити власне «Я» з «Я» іншої людини, її особистісними та поведінковими характеристиками, кожному з нас необхідно змінити власну первинну позицію на позицію цієї людини. Таким чином, виявляється тісний взаємозв'язок децентрації та ідентифікації.

Типологія ідентифікації може здійснюватися й на інших методологічних засадах. Зокрема, дотримуючись принципів символічного інтеракціонізму, І. Гоффман виділив три типи ідентичності, відповідно до яких характеризується механізм ідентифікації:

- Соціальна ідентичність – типізація особи іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить. Використовуючи поняття «знак» як будь-яку ознаку людини, яка може бути реалізованою в комунікативній ситуації для виділення людиною певних своїх якостей, І. Гоффман поділяє даний тип ідентичності на актуальну ідентичність (типізація особи на підставі видимих, очевидних атрибутів) та віртуальну ідентичність (типізація на основі очікуваних атрибутів особи);

- Особова ідентичність – індивідуальні риси людини. Особова ідентичність є поєднанням біологічного й історичного в індивіді (так, біологічною унікальністю людини є його відбитки пальців, а історичною – поєднання фактів і дат його життя);

- Я-ідентичність – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності й своєрідності, що також є соціальним феноменом. Сприйняття Я-ідентичності індивідуума відбувається за умови, що інформація про факти його життя відомі партнерові зі взаємодії [70, с. 71].

Дж. Марсія, характеризуючи типи ідентифікації, виокремлює їх за результатом – досягнення певного рівня ідентичності. Він визначає чотири «статуси ідентичності»:

- «дифузна» ідентичність – притаманна людям, які не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не прагнуть цього. У постановці життєвих

завдань вони виявляють несамостійність, вагання, їм бракує бажання досягти певної чіткості, тож суб'єктна складова процесу ідентифікації не розвинута;

- «передчасна» ідентичність – статус ідентичності особистості, яка ще не пережила кризи, не володіє сукупністю цілей і цінностей. Така ідентичність виникає у тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, і може бути визначена як варіант нав'язаної ідентичності [208, с. 66]. У людини з таким типом ідентифікації, життєві завдання скоріше за все запозичені;

- «мораторій» – кризовий стан особистості з вираженим намаганням його подолати. За такого типу ідентифікації спостерігається високий рівень тривожності, усвідомлена відповідальність, але можливі імпульсивність, крайнощі, поспішність і передчасність у формулюванні життєвих завдань;

- «досягнута» ідентичність – притаманна особистості, що подолала кризу і сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей, переконань та їх ієрархію. Особистість, що характеризується цим типом ідентифікації, життєві завдання вибудовує самостійно, виважено.

Ця концепція виокремлення типів ідентифікації спирається на припущення Дж. Марсія, що ідентичність можна спостерігати через патерни «вирішення проблем». Чим вищий ступінь сформованості ідентичності, тим легше та продуктивніше особистість усвідомлює і відповідно вирішує життєві проблеми [161].

Від типу ідентифікації залежать способи постановки життєвих завдань особистості – механізми, варіанти, алгоритми розв'язання певної проблеми, дії, обов'язкові для формування життєвих завдань особистості. Залежно від ступеня критичності їх осмислення, суб'єктної активності індивіда та за аналогією виокремлення статусів особистісної ідентичності можемо сформулювати такі способи постановки завдань:

- переймання, коли особистість ставить перед собою завдання невважені, випадкові, під дією зовнішніх впливів. Якісна відмінність цього способу від інших – брак суб'єктності. Джерела «перейнятих» завдань –

близьке оточення, зразки життя і розповіді якого особистість сприймає некритично. Такі завдання навряд чи можна вважати самостійними і реалістичними. Вони відповідають «дифузній» ідентичності.

- підбирання. Як і в «передчасному» статусі ідентичності, особистість підбирає, «приміряє» на себе ті завдання, які спостерігає навколо себе, у своєму оточенні, поруч. Якісна відмінність – несформованість власної мети. Мета формується і формулюється лише після постановки завдання. Власна мотивація особистості тут є другорядною, зовнішньою, такою, що підпорядковується «готовим» можливостям. Поставлені в такий спосіб життєві завдання, можливо, відповідатимуть запитам особистості, будуть більш-менш адекватними її бажанням та домаганням. На цьому етапі розвитку вже можна говорити про певний рівень суб'єктності;

- вибирання: особистість вибирає саме свої, найближчі для неї завдання серед якнайширшого переліку доступних можливостей. Важливо, що преференції віддаються власній внутрішній мотивації і власній меті, а вже потім оцінюються конкретні можливості. Індивід може виявляти гіпермотивованість, волюнтаризм. Характерними ознаками такого способу постановки є свідомо відмова від альтернатив, прийняття наслідків і відповідальності за них, готовність реалізувати власний вибір. Основна риса «мораторію» – активний пошук, аналіз наявних альтернатив;

- продукування. Якісна відмінність цього способу – самостійне вироблення завдань. Як найбільш зрілий, він поширений набагато менше. Тільки одиниці можуть ставити перед собою життєві завдання, які відрізняються від типових, поширених, загальновідомих. Такий спосіб постановки завдань говорить або про неадекватність особистості, або ж про її величезну «внутрішню силу», творчий потенціал і, безперечно, про високий рівень її автономності та незалежності. Така особистість орієнтується на власні домагання і потенції, намагається якомога повніше розкрити в постановці життєвих завдань свої індивідуальні особливості;

- суто гіпотетичний, співвідносний із статусом «псевдоідентичності», спосіб постановки завдань – псевдовибирання. У цьому випадку людина, так би мовити, робить вигляд, що вибирає. Насправді поставлені в такий спосіб завдання в кожен конкретний момент часу можуть бути різними, тобто ситуативними. Особистість, орієнтуючись здебільшого на оцінки оточення, не намагається вибудувувати справжню «Я-концепцію», а лише грає певні ролі у взаємодії. Хоча безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом не виявлено, особистість, маючи високий інтелект, вірогідно, здатна створити такий образ «Я», який не має суперечностей і таким чином сприяє більш-менш ефективному досягненню «псевдообраних» життєвих завдань [161].

Аналіз досліджень проблеми самовизначення в контексті життєвого шляху людини засвідчує безпосередню залежність його від рівня зрілості особистості, від характеру і способів її ідентифікації себе із професією. Згідно з цим критерієм можуть бути визначені такі типи особистісної ідентифікації:

- Ідентифікація, в основі якої лежить прагнення особистості досягти високого рівня матеріального добробуту (орієнтує особистість на просування у сферах професійної діяльності, що забезпечує високий рівень оплати);
- Ідентифікація особистістю себе з громадською діяльністю (тип професійного самовизначення, пов'язаний із професійними перспективами в будь-якій діяльності, що забезпечує максимальний вияв цією особистістю соціальної активності);
- Ідентифікація, в основі якої лежить ставлення до себе як до носія певних здібностей (орієнтує особистість на максимальний їх вияв і на постійний професійний розвиток у тій сфері, де ці здібності будуть максимально реалізовані);

- Ідентифікація людини, що володіє широким спектром здібностей і орієнтована на творчість у праці (визначає реалізацію особистістю себе в тих професіях, які надають можливість творчості) [205, с. 10].

Ще одна типологія ідентифікації особистості, запропонована О. Стояно, має у своїй основі системний підхід. Користуючись поняттями загальної теорії систем, автор припускає, що у процесі соціальної самоідентифікації і соціалізації особистість виконує одну з трьох ролей, призначених для неї як для елемента соціальної системи:

- концептуальна;
- структурна;
- субстратна.

У першому випадку особистість самоідентифікується у групі як ідейний лідер, у другому – як організатор, у третьому – як звичайний виконавець. Ступені свободи для реалізації індивідуальних здібностей за цими параметрами визначаються характером цілісності системи. З цих методологічних позицій автор вирізняє три ступені свободи, що надається індивідові соціальними групами, колективами в межах певного суспільства – тоталітарного, демократичного і ліберального.

Тоталітаризм створює і зміцнює свою цілісність на основі перетворення якомога більшої кількості людей на субстратний елемент, який комфортно відчувається у ситуації жорсткого регламентованого порядку, підтримуваного згори. Демократичне суспільство надає максимум можливостей для вільної життєдіяльності структурних особистостей, схильних і здатних самостійно підтримувати функціонування такої системи. Лібералізм як принцип устрою суспільства є сприятливим для концептуально мислячих індивідів. Але абсолютний лібералізм поставив би під загрозу існування суспільства, у якому б виявилися в надлишку концептуальні люди, творчі, але пихаті, що відчувають себе комфортно тільки в ролі лідерів. Внаслідок цього утворився б дефіцит структурних та субстратних виконавців. В абсолютно ліберальній системі усі бажають реалізувати свої

ідеї, а організувати їх виконання і впроваджувати в практику виявляється нікому [176, с. 262].

Таким чином, самоідентифікація особистості – ототожнення себе з певною групою – у демократичному суспільстві завжди повинна мати відносний характер, а солідарність, що породжується ідентифікацією, не повинна пригнічувати в людині свободу й автономію індивіда. Самоідентифікація як ототожнення себе з певною спільнотою виступає вираженням типового в особі. Внаслідок цього виникає важлива філософська проблема співвідношення типового й оригінального в кожному представнику спільноти.

Мала група – родина, коло друзів – надає більше можливості для реалізації особистісної свободи та відповідальності, ніж великі спільноти. Слід зазначити, що становлення незалежної держави в Україні супроводжується, з одного боку, зниженням рівня соціальних гарантій для громадян, а з іншої – посиленням бюрократичного контролю, у тому числі і податкового пресу. Для широкого кола громадян виявляються найбільш продуктивними дві позиції: або зосередитися на суто індивідуальних особистих інтересах, не сподіваючись на встановлення законних механізмів їх задоволення в найближчому майбутньому, або орієнтуватися на загальнолюдські цінності – сімейні, цінності здорового способу життя та ін.

Певна продуктивність такої позиції обумовлена тим, що стійкі, надійні загальнолюдські цінності, їх утвердження у свідомості людей забезпечують досить стабільну ідентичність, самототожність особи, непорушність основної лінії життя, самоповагу, а отже, допомагають зберігати психологічну рівновагу, надійність в стосунках з іншими людьми, діловому партнерстві [77, с. 14]. Проте у феномені атомізації української ідентичності на сучасному етапі відбиваються і послаблення соціальної ролі держави, зростання необхідності для кожного громадянина шукати власний шлях до виживання й успіху, зневіра у проголошуваних суспільних ідеалах.

Внаслідок цього певна частина суспільства шукає порятунку в ідентифікації себе на рівні малих груп, ігноруючи загальнодержавні інтереси. Збереження такої ситуації є небезпечним з точки зору перспектив розвитку українського суспільства. Подолання кризи ідентифікації можливе на шляху розробки й утвердження загальнонаціональної ідеї, що не розколює, а об'єднує громадян у єдине ціле.

Поняття ідентифікації (як процесу) та ідентичності (як результату цього процесу) за останні 10-15 років стало об'єктом дослідження і російських, і українських філософів. При цьому увага дослідників поступово переключалась від вивчення наданої індивіду ззовні ідентичності до обраної людиною самоідентифікації. Дослідження ідентичності, таким чином, відбивають реальні зсуви в суспільній свідомості в напрямку підвищення ролі самовизначення особистості у поглибленні суб'єктивного аспекту цього процесу.

Самоідентифікація – усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретної суспільної групи, спільноти, страти. Кожна людина має власні характерні риси, що відрізняють її від інших людей. Усвідомлення, виокремлення цих якостей, свого неповторного «Я» і є предметом особистісної самоідентифікації. Соціальна самоідентифікація виступає як основа для визначення життєвих стратегій у взаємовідносинах із соціальним оточенням. У процесі соціальної самоідентифікації особистість усвідомлює своє становище в суспільстві, визначає тип соціальних взаємозв'язків. Механізми особистісної і соціальної самоідентифікації настільки взаємопов'язані в дійсності, що їх роздільно можна розглядати тільки в процесі теоретичного аналізу, штучно абстрагуючись від однієї з цих сторін.

Вирішальна роль у самоідентифікації стосунків з іншими людьми була осмислена ще Л. Фейербахом, що визначав сутність людини через єдність людини з людиною, єдність, що спирається на реальність відмінності між «Я» і «Ти». Найближче оточення стає тим визначальним

чинником, що їй допомагає людині усвідомити, хто вона власне є. Будь-який феномен, у тому числі, і власну сутність – свої переваги й і недоліки, свою належність до тієї чи іншої категорії людей – індивід може визначити тільки порівнюючи себе з іншою людиною, свої окремі властивості з властивостями іншого. Тому індивід може сказати про себе щось, тобто ідентифікуватися не інакше, як виявляючи в собі й в інших певні спільні риси, типові для даної категорії людей.

Конкретно-емпіричні дослідження механізму ідентифікації та самоідентифікації були розгорнуті в ХХ столітті. Головна увага приділялася соціальній самосвідомості самості – «Я», що включає в себе компоненти, джерелами яких є взаємини індивіда з іншими людьми. Однією з найбільш відомих є теорія соціального «Я» У. Джеймса, який стверджує, що визнання і схвалення з боку іншого стає керівним мотивом у поведінці людини. Розвиваючи ідеї У. Джеймса, Ч. Кулі приходить до теорії «дзеркального Я». Дж. Мід, використовуючи ідею Ч. Кулі, прийшов до висновку, що особистість усвідомлює себе не просто вдивляючись в інших людей, а у процесі реальної взаємодії людини з іншими в рамках певних соціальних груп і в залежності від виконуваних особистістю ролей. У дослідженнях з проблем інтеграції людини в соціальні відносини Дж. Мід розробляє концепцію трьох рівнів самоідентифікації: I (Я), Me (Мене), Self (Самість). У теорії референтних груп Г. Хаймана формування людського «Я» може проходити не тільки через інтеріоризацію людиною виконуваних нею соціальних ролей, але і шляхом впливу на неї тих соціальних груп, з думкою яких вона рахується.

Самопізнання – це проникнення у свій внутрішній світ, осмислення своїх духовних якостей. А самоідентифікація – самовизначення особистості в соціальній системі координат, усвідомлення своєї солідарності чи відчуження відносно інших соціальних груп. Тому самоідентифікація являє собою сукупність соціальних практик, а самопізнання може вести як до самоідентифікації в соціальному просторі,

так і до «замкнення в собі». Самопізнання пов'язане з формуванням оцінних характеристик, що складаються у певну самооцінку людиною самої себе. Самооцінка індивіда виробляється на основі самоаналізу власних вчинків і об'єктивних результатів своєї діяльності, а також внаслідок співставлення своєї поведінки з поведінкою людей із свого оточення, що дозволяє йому робити висновки і, якщо необхідно, вносити корективи у свої дії, тобто здійснювати саморегулювання.

Висновки до першого розділу

Таким чином, феномен самоідентифікації особистості відображає як психологічні, так і соціальні явища. Формування світогляду й особистісних принципів, досвіду оцінювання складних вчинків збагачує механізм самоідентифікації розумінням, поясненням та прийняттям певних моделей поведінки, реконструкції стратегій і правил спілкування.

Актуальність теми дослідження зумовлена тими об'єктивними процесами, котрі свідчать про якісні зміни в життєдіяльності і світоглядних орієнтаціях сучасної особистості. Впродовж останніх десятиріч в Україні відбувається глибока соціальна трансформація: утворюються нові економічні, соціально-політичні та духовні реалії, виникають нові елітні, корпоративні й маргінальні субкультури і різноманітні форми соціокультурних об'єднань людей, які відзначаються різною мірою солідарності, зближення чи відчуження.

Проблема вивчення феномена самоідентифікації має міждисциплінарний і багатоаспектний характер. У науковій літературі виділяються психологічні, соціальні, політичні, культурні аспекти дослідження самоідентифікації особистості як соціального процесу. Теоретична розробка проблеми самоідентифікації особистості характеризується фрагментарністю та дискусійністю. Розкриття соціальної сутності самоідентифікації в сучасній літературі має вузько професійний напрямок.

Дослідження процесу соціокультурної самоідентифікації особистості виходить із складної соціальної природи цього явища. Рефлексія соціокультурної самоідентифікації особистості здійснювалася за допомогою таких методологічних ресурсів, як:

1) системного підходу (аналіз соціокультурної самоідентифікації особистості як складної цілісної системи, елементи якої визначені об'єктивними умовами і суб'єктивними факторами та є частинами єдиного цілого);

2) структурно-функціонального підходу (аналіз сутності і змістової спрямованості функцій культури як засобу соціокультурної самоідентифікації особистості);

3) соціально-психологічного підходу (аналіз об'єктивного змісту та суб'єктивного сприйняття індивідами процесів соціальної та персональної самоідентифікації залежно від ракурсу вивчення предмета дослідження у кожному конкретному випадку).

З'ясування сутності соціокультурної самоідентифікації особистості як соціального явища, форми активності людини потребує визначення факторів, що впливають на його стан і розвиток. Розглядаючи самоідентифікацію як об'єктивне соціальне явище, зазначимо, що з іншого боку, в сучасному мінливому суспільстві вона є важливою формою реалізації людиною свого сутнісного потенціалу і її життєвих сил на шляху від об'єктивно детермінованого індивіда до переважно внутрішньо детермінованої і вільної в своїх екзистенційних проявах особистості.

На нашу думку, соціокультурна самоідентифікація особистості являє собою процес розв'язання протиріччя між соціальною свободою особистості й соціальною необхідністю. Свободою вибирати свої суб'єктивні цінності та пріоритети та необхідністю вибирати та приймати (чи не приймати) для себе цінності, норми із існуючої системи пріоритетних норм, цінностей, уподобань та смаків певної соціально-історичної спільноти.

В розділі дисертації відзначається, що рушійною силою процесу соціокультурної самоідентифікації є свідоме активне прагнення і зацікавленість особистості ідентифікувати себе з певним соціальним, культурним, професійним, політичним утворенням, співзвучним їй щодо розуміння життя, стилю поведінки, самовідчуття, цінностей, яке виникає як поєднання впливу соціальних експектацій (очікувань) оточення особистості та прагнення самореалізуватись в соціокультурному просторі, ставши носієм певної, стрункої й узгодженої (що дуже важливо) системи цінностей, смаків і уподобань, моральних та естетичних настанов, правил і норм поведінки.

РОЗДІЛ II

КУЛЬТУРА ЯК ПРОСТІР САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Коли в природі трапляються катастрофи, то вони не тільки не позбавляють природу вихідної якості, але й не порушують такої єдності. Культура ж, як засвідчує досвід історії, має властивість народжуватись та вмирати, міняти свою якість, позбавляти внаслідок внутрішньої єдності. У чому причина такої відмінності культурного (культивованого) від природного?

Звичайно ж, у першу чергу в тому, що в процесі культуротворення людина фіксує в природному матеріалі інтелектуально вироблені форми і межі. Останні утворюються не на основі закріплення якоїсь окремої, часткової ситуації, а на основі виявлення та подальшої матеріалізації суттєвих, загальнозначущих рис, характеристик та властивостей як людини, так і природи.

Наприклад, обробляючи мінерали, коштовні каміння, людина водночас матеріально, тілесно фіксує як загальні властивості матеріалу (наприклад, виблиск діаманту), так і свої винахідливість та здатність опанувати прихованими властивостями природних речей. Звідси стає зрозумілим, що такого роду форми та межі не можуть ні утворитися, ні існувати більше ніде, окрім людської свідомості.

І сприйняти їх у предметах культури, зачаруватися ними, оцінити, поринути в світ духовних винаходів та фантазій може, знову-таки, лише ество, обдароване свідомістю. Тварини, наприклад, абсолютно байдужі до чудових витворів чи то Ван Гога, чи то Родена. Отже, сама собою культура не існує, вона потребує підтримки, зусиль для свого розвитку з боку розумної духовної істоти – людини. Про це можна сказати дуже просто: якщо в цілому суспільстві завтра не знайдеться жодної людини, яка б забажала малювати

картини, така ділянка культурної творчості, як живопис, згодом просто зникне [106, с. 196-226].

Явище культури аналізується з різних позицій. Мова іде про надзвичайно велику кількість визначень культури, більше 500. Так, за М. Вебером культура – це сукупність духовних символів, що не підпорядковуються жодним утилітарним цілям. Е. Кассінер подає культуру як форму розумової діяльності, спрямовану на створення і усвідомлення символічних форм. Ж. Марітен основу всього цінного в культурі вбачає в релігії. А. Моль визначає культуру як інтелектуальний аспект штучного середовища, що створюється людиною під час її життєдіяльності тощо. У широкому (традиційному) розумінні культура, на думку В. Андрущенко та М. Михальченко, – це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, що відображають рівень його історичного розвитку. Масштабним дослідженням, у якому проаналізовано культуру в контексті її взаємодії з такою важливою складовою політики, як ідеологія, є праця цих самих авторів, написана у співавторстві з Л. Губерським [105].

У вузькому розумінні під культурою розуміють сферу духовного життя суспільства (духовне виробництво, зокрема система виховання, освіта; суспільна свідомість, духовна культура).

Зазначимо, що в сучасній філософсько-культурологічній літературі існує безліч підходів до тлумачення поняття «культура».

Аналізуючи підходи до визначення сутності культури, ми стаємо на позицію, згідно з якою культура постає не як якась часткова сфера суспільного життя, а як суспільство загалом, що розглядається з певної точки зору, саме з боку розвитку людини як суб'єкта діяльності, розкриття властивостей і здібностей людини. В цьому контексті наводиться відома наукова позиція про те, що більшість підходів щодо культури зводяться до трьох: розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних надбань людства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини; розуміння культури як не тільки результатів людської діяльності,

але й самої діяльності; розуміння культури як технологічного принципу діяльності, який надає останній особливої якості.

Особлива увага звертається на визначення культури у вимірі технологічного принципу діяльності. В цьому контексті ми звертаємо увагу на взаємодію людини і культури через механізм опредметнення і розпредметнення. Входячи в людське життя, кожен з нас розпредметнює досвід попередніх поколінь, виражених в культурі. З іншого боку, ми вносимо в цей процес власне «Я» з усіма його індивідуалізованими ознаками: характером, особливостями віку, освіти, родинного та суспільного виховання, власними потребами, інтересами, цілями тощо. В цьому процесі культура постійно переходить із стану «застиглої» культури як сукупності предметних своїх форм (результатів людської діяльності) в стан «живої» культури як сукупності людських сил, що проявляються в процесі власної діяльності.

Таким чином, ми виділяємо кілька зрізів сутності культури. Найперше, культура – це кладова людських сил, поле людських смислів, берегиня всього людського. Другий її зріз пов'язаний із здатністю взаємопереходу із «живих» своїх форм в «предметні», «застиглі». В цьому плані культура виконує виняткову функцію бути своєрідною «соціальною спадковістю» суспільства, виступаючи універсальним механізмом у складному взаємопереході сутнісних сил людини родового та індивідуального рівнів. Культура – це своєрідний, унікальний, притаманний лише людині, «соціальний передавач» людської сутності. Вона – універсальний спосіб успадкування сутнісних сил людства наступними поколіннями в умовах сутнісної неповноти можливостей свого роду, а також дана апріорі будь-кому з нас. Третій зріз розуміння – в її цілісному характері. Незважаючи на те, що культура дуже складна, багатогранна і багаторівнева, мозаїчна, внутрішньо суперечлива, нерідко аж до антагоністичності, в основі своїй вона єдина і цілісна.

Дослідження знаних вітчизняних культурологів дозволяють визначити культуру як складне поняття, що означає результат, процес, спосіб,

відношення, норму, систему діяльності, єдиним суб'єктом і переважним об'єктом якої є людина [90].

Л.С. Виготський у своїх працях культуру пояснює як джерело розвитку людини, як базовий фактор знаково-символічної основи свідомості, а також як регулятор внутрішнього протистояння між емоціями і загальною спрямованістю та динамікою поведінки – в цьому випадку культура породжує моральні цінності, норми та еталони емоційного ставлення до інших [38].

На думку французького соціолога А. Моля, який нарахував у світовій культурології більше ніж 250 визначень поняття «культура», переважаючими є ті, що пояснюють її як інтелектуальну основу, яка створена штучно в середовищі умовами соціального життя.

А.Я. Гуревич переконаний, що «світ культури утворює в даному суспільстві свого роду глобальність, це як повітря, яким дихають усі члени суспільства, те невидиме всеохоплююче середовище, в яке вони занурені...[195]».

Суспільство вважається упорядкованим, коли його система культури й соціальних відносин інтегрована та кристалізована. Функціонування духовних традицій людства можливе завдяки культурі. А. Ботвінова, стверджує, що «культура, як людське історичне творіння, постійно завойовує визнання унікального джерела духовності людей, за рахунок її складного перевтілення, розширення у просторі на кожному новому історичному етапі [30]».

В українському педагогічному словнику С. Гончаренко «культура» тлумачиться як сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, що втілюються в результатах продуктивної діяльності [39].

Р. Бернс розглядає культуру як [23]:

а) загальну схему результатів людської діяльності, що відображається в думках, мові, реальних речах і залежить від здатності людини вивчати та

передавати знання наступним поколінням за допомогою знарядь, мови й абстрактного мислення;

б) набір ухвалених поглядів, суспільних форм і матеріальних благ, які створюють характерні риси звичаїв расової, релігійної чи соціальної групи;

в) комплекс типових видів поведінки чи стандартних соціальних характеристик, притаманних якійсь конкретній групі, роду діяльності, професії, статі, віку.

Культура – це здатність людини мислити, пізнавати себе і своє оточення. Саме наявність культури перетворює людей на гуманних, розумних, критично мислячих істот із моральними зобов'язаннями [26].

Отже, культуру з психологічної позиції варто розглядати як засіб ціннісного засвоєння дійсності, привласнення людиною досягнень культури, де в свою чергу культурністю є діяльність людини; а також як досягнутий рівень, результат процесу цього привласнення [187].

Одна з найбільших проблем культури полягає в тому, що людська культуротворча діяльність привносить у світ те, що у відношенні до природної єдності та суцільності постає як ніщо: людина заперечує цю природну єдність, протиставляючи їй єдність свого духовного пошуку та прагнень. Культурне заперечує природне, але внаслідок того стає чимось нестійким, крихким, майже примарним: варто людині відняти від культури свою живу енергетичну підтримку, як культура впаде. Отже, доцільно говорити про проблематичність культури, що по суті, стверджує особливий статус культури: вона є результатом боротьби людини із мінливістю та плинністю світу, прагненням вічності, довершеності, абсолютів, проте ці прагнення здійснюються у реальній динаміці життя, де народження межує зі смертю, вічне із дочасовим [106, с. 196-226].

Становлення особистості – це складний і суперечливий процес освоєння нею системи знань та цінностей, формування відповідного світогляду та наукової картини світу, освоєння соціального досвіду, культури, позанаукового знання тощо. Вбираючи в себе досвід епох, маючи

певні вроджені задатки, особистість «формує себе», ідентифікуючи себе з собою, постаючи перед «іншим» в завершеному, цілісному, системному вигляді, її основу складає система інтегрованих цінностей, об'єднаних провідною ідеєю, з якою людина вступає в світ.

Ідентичність та ідентифікація були й залишаються об'єктами дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [214].

Зацікавлення феноменом ідентичності припадає на другу половину ХІХ – поч. ХХ ст. у межах двох соціогуманітарних наук – психології та соціології. Найперші розробки цього терміна відносять до школи психоаналізу. У науковий обіг поняття запровадив американський соціальний психолог Е. Еріксон у 50-х рр. ХХ ст. У рамках еріксонівської концепції ідентичності принципову роль відіграє фрейдівське поняття Его (Я). Тому понятійним еквівалентом індивідуальної ідентичності виступає Его-ідентичність як суб'єктивне відчуття індивідом своєї тотожності і безперервності [200, с. 228].

Варто зазначити, що, на відміну від класичного психоаналізу, який акцентував увагу на внутрішньо-особистісних характеристиках індивіда, Е. Еріксон відзначає вплив соціокультурного середовища на формування ідентичності. Загалом особливістю психологічного підходу є те, що формування ідентичності особистості розглядається крізь призму її психологічних характеристик, а головний акцент робиться на індивідуальному досвіді [35].

Ідентичність на найзагальнішому рівні за своєю суб'єктивністю буває двох видів: індивідуальна (або особиста) та групова (або колективна).

Кожна має певні особливості. Деякі дослідники ідентичності, наприклад Р. Дженкінс [217], вважають, що існує тісний зв'язок між індивідуальною ідентичністю та ідентичністю груповою. На його думку, це дві сторони одного процесу ідентифікації. Однак вони відрізняються тим, що у випадку індивідуальної ідентичності підкреслюються ті характеристики індивідів, які виокремлюють їх з інших, у випадку ж колективної – акцент,

навпаки, робиться на подібних рисах. Виходячи з вищесказаного, ідентичність постає як результат або, краще сказати, стан процесу ідентифікації [173] на певний момент часу, який полягає в усвідомленні індивідом, з одного боку, своєї індивідуальної неповторності, а з другого - своєї схожості із членами групи належності на основі спільних цілей, цінностей та поглядів у рамках внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії.

Цікавою для дослідників ідентичності є особлива потреба в позитивній соціальній ідентифікації. За результатами досліджень Х. Таджфела, при порівнянні власної групи з чужою індивід прагне віднайти факти, що свідчать на користь власної групи. У разі, коли цього не відбувається, індивід має кілька варіантів поведінки, з яких він і робить свій вибір. Він або докладає власні зусилля й покращує групу – здійснює соціальні зміни, або шукає інші виміри соціального порівняння, аби знайти такі критерії, за якими група мала би позитивну ідентичність (за Таджфелом, проявляє соціальну креативність), або ж залишає групу (здійснює соціальну мобільність) [229].

Той самий Таджфел у рамках свого дослідження провів експеримент, який дає змогу говорити про ще одну характерну особливість у поведінці членів групи, що поділяють спільну ідентичність. Йдеться про ефект незмінної міжгрупової дискримінації, такої, що відбувається за будь-яких умов, навіть коли немає конфлікту інтересів. Так було з'ясовано, що під час розподілення винагород між членами своєї і чужої груп виявилась тенденція до максимізації різниці між сумами, якими винагороджували членів обох груп, на користь своїх. Досліджувані були готові отримати індивідуальну суму, меншу в абсолютних показниках, але максимальну – у відносних, що забезпечувало якомога більшу різницю між тим, скільки отримують свої та чужі [163].

Якщо про особисту ідентичність більшість учених говорять у термінах скінченності процесу її становлення, то групова ідентичність, на думку багатьох авторів, є змінним результатом тривалого і не завжди скінченного

процесу ідентифікації. При цьому вдалося виділити кілька етапів формування ідентичності, які за своїм характером є зворотними.

Так Д. Марсія [225] наводить чотири точки, чотири статуси ідентичності, між якими й відбувається процес становлення:

- Мораторій ідентичності – перебування у стані кризи з приводу визначення поглядів на життя.
- Дифузія ідентичності – стан, коли людина не прийняла зважених рішень і не має власної сталої позиції, незалежно від того, була у неї криза чи ні.
- Передвирішеність ідентичності – наявність певних поглядів та незмінної позиції, згідно з якими протікає життя індивіда, однак така позиція є не результатом власних переживань та роздумів, а варіантом некритичного переймання поглядів і рішень, запропонованих кимось.

Досягнення ідентичності – зайняття позиції щодо важливих сфер життєдіяльності. Послідовність цих чотирьох точок нестала. Стадії розвитку ідентичності можуть відбуватись у будь-якій черговості. Зокрема, після стадії досягнення ідентичності можливий регрес до рівня дифузії чи навіть мораторію ідентичності [163].

Проблема самоідентифікації як процесу ототожнення індивідом себе з іншою людиною, групою, зразком, що відбувається в процесі соціалізації, за допомогою якої отримуються норми, цінності, соціальні ролі, моральні якості представників тих соціальних груп, до яких належать або прагнуть належати індивіди [87, с. 34-37], має, перш за все, міждисциплінарний характер, – це викликає інтерес до неї багатьох наукових дисциплін, у тому числі соціології.

Специфіка соціологічного підходу до визначення процесу самоідентифікації полягає в розгляді того, які соціальні інститути і чому саме ці, а не інші найбільше впливають на самовизначення особистості; які є наслідки наявності або відсутності процесу ідентифікації. У психології досліджуються психічні механізми процесу самоідентифікації, у філософії та культурології для визначення самоідентифікації потрібне вироблення

спеціального категоріального апарату. Ідентичність у цьому контексті виступає як усвідомлення суб'єктом належності до тієї чи іншої системи об'єктів при збереженні уявлень про цілісність та унікальність власного «я» [131, с. 50-57].

Поняття культурної ідентичності – різнопланове і багатовекторне. Структуруючи його, можна виділити як історичні форми розвитку, так і сучасну типологію ідентифікації особи та спільноти. Досліджуючи особистісну ідентичність, виокремлюють вертикальний (у співвідношенні з віковими періодами) та горизонтальний (різні форми ідентифікації: статева, релігійна, етнічна) зрізи. Такий великий об'єм структурних елементів в системі поняття культурної ідентичності дозволяє досліджувати даний феномен в межах різних наук – культурології, психології, соціології, філософії та історії [106, с. 196-226].

Культурна самоідентифікація є одним з найважливіших етапів і процесів культурного устрою кожного суспільства. Люди не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, але і психологічні індивідуальності, а це вимагає їхнього групового співіснування. Можна припустити, що в деякій мірі потреба в соціальній самоідентифікації зі згасою успадковується людиною від первісного суспільства.

Людина не завжди усвідомлює параметри своєї культурної ідентичності, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (не тільки етнічної, але й соціальної, професійної і т.п.) [218, с. 15].

Формування ідентичності розглядалося виходячи з різноманітних методологічних позицій: З. Фрейд розглядав ідентифікацію як спробу дитини (або слабкої людини) перейняти силу батька, матері (або лідера) і, таким чином, зменшити почуття страху перед навколишнім світом; Е. Еріксон – проблему співвідношення поняття ідентичності з поняттям ідентифікації, а

також виділив вісім стадій розвитку ідентичності; Е.Сміт присвячує свою увагу проблемі колективної ідентичності.

Н. Мадей, цитуючи енциклопедичний словник з культурології, зазначає: «ідентичність – психологічне уявлення людини про своє «Я», яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями.

У науці, зазначає науковець, розрізняють: соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом); групову ідентичність (ототожнення себе з тою чи іншою спільністю); етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою); культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією) [121]».

Зазнаючи метаморфоз у своєму формулюванні, значенні для людства, підходах до вирішення, питання самоідентичності лишається актуальним і в наш час. Історія філософії містить роздуми про «субстанційного діяча» М. Лоського, варіант реалізації індивідуальної ідентифікації як «примусу загального» Т. Адорно, опис функціонування «стадного конформізму» Е. Фромма [151, с. 19-22].

Виходячи з того, що самоідентифікація є ототожненням індивіда або суб'єкта з самим собою, то згідно з першим законом логіки – законом тотожності, предмет не повинен довільно змінюватися в процесі міркування, а зберігати той самий зміст у різних контекстах, у просторі, часі і т.ін. Через себе бачити іншого, а через іншого бачити себе – як ми зрозуміли – це один із принципів [82, с. 64-69].

На сьогоднішній день ідентичність розглядають як віртуальний об'єкт, до якого апелюють науковці під час вивчення переважно «реальних» процесів та явищ. Однак багато дослідників, так званих «постмодерністів», перебувають у науковому пошуку інших понять, які були б позбавлені суворих семантичних конотацій терміна «ідентичність». У сучасному світі

постійних трансформацій для означення процесів ототожнення себе з кимось все частіше використовують термін «ідентифікація», який характеризує процеси, а не сутності. Концепція «ідентифікації» дає змогу дослідникові звертати увагу на варіативність цього процесу відповідно до ситуації, а це свідчить про ситуативність та контекстуальність його суті. Водночас автори концепції [226, с. 683-699] пропонують розрізняти самоідентифікацію та ідентифікацію з боку інших.

Коли старі цінності вже втратили свою вартість, а нові – ще надто розмиті і багатозначні, на перший план виступають ідентичності, що найменшою мірою піддаються змінам, зокрема гендерні, етнічні, культурно-релігійні. Проблематика набуття і збереження ідентичності, а також шляхів її реалізації залишатиметься «годувальницею» для дослідників, зацікавлених цими питаннями. Адже сучасна людина живе у світі постійних трансформацій, коли потрібно швидко пристосовуватись до змінності умов існування, перебираючи ті чи інші ідентичності [35, с. 56-65].

Традиційні системи освіти і соціалізації у інформаційному культурному просторі вже не справляються з великим переліком покладених на них обов'язків, зокрема через порушення механізму імпринтингу (закріпити, закарбувати, запам'ятовувати) в підсвідомості засвоєних людством (певною спільнотою) зразків поведінки, норм, традицій [27].

На думку деяких вчених, зараз ми є очевидцями кризи ідентичності сучасної особистості, що має глибокий антропологічний підтекст. В умовах інформаційного суспільства людина стає жертвою наслідків власної життєдіяльності, оскільки не встигає контролювати результати гіпертехнологій, що стрімко розвинулися останнім часом. Ця неконтрольованість викликає неспроможність швидко адаптуватися до змін, проблематичність узгодити відображення зовнішнього світу у внутрішньому. Гіпертрофований інформаційний потік оточує людину і загрожує поглинути та розчинити її індивідуальність [151, с. 19-22].

На думку дослідника механізмів та форм впливу інформаційного суспільства С. Дятлова, інформаційне суспільство постає «як послідовність епох єдиної людської цивілізації, яка характеризується зміною в технологіях по зібранню, обробці, виробництву, накопиченню та користуванні інформацією [67, с. 78]».

Дійсно, наразі ми спостерігаємо шалені зміни не лише у свідомості індивідів, але й у суспільних ролях, позиціях, які вони займають. Актуальною стає проблема невідповідності людини вимогам, які перед нею ставить сучасна сім'я (соціологи констатують колосальний ріст розлучень), професійні заклади (зростає кількість безробітних із вищою освітою), спостерігається загальне незадоволення якістю життя (критикується мода, мистецтво, засоби масової інформації, політика і т.д.) [151, с. 19-22].

Така загальна характеристика форми інформаційного суспільства, обґрунтування логіки його виникнення, проте його глобальна суть полягає у тих змінах, які воно принесло окремій особистості. Розглядаючи глибинні основи побудови та можливі наслідки неконтрольованого впливу інформації на цілісність людини, О. Рубанець у монографії «Інформаційне суспільство: конгнітивний креатив постнекласичних досліджень» визначає інформаційне суспільство як новий спосіб життя, «основаного на віртуалізації людської життєдіяльності, породжує уявлення про психологічну форму його існування, що створює загрози для психічного здоров'я людини та формування її як особистості [159, с. 15]».

З цією думкою неможливо не погодитися, оскільки людство уже потерпає від наслідків, зокрема, некерованого використання Інтернет-технологій, що особливо негативно позначаються на нестійкій психіці підлітків та молоді. До того ж маємо ситуацію, коли багатовимірне і мінливе «інформаційне суспільство втрачає риси реального суспільства, стає технологічною симуляцією соціальних ролей і соціальних відносин [159, с. 18]».

Таким чином, існує реальна загроза втрати особистістю шляху до самоідентифікації, у разі позбавлення людини відчуття сучасної динаміки змін у суспільстві. Усе це вимагає вищого рівня адаптації, підвищеної соціальної мобільності, коли «людина опиняється перед необхідністю постійного «добудовування» свого Я, соціального й особистісного самовизначення [165, с. 1]».

Процес самоідентифікації індивіда залежить від адекватності прийняття ним соціальних ролей, а успішна ідентифікація та самоідентифікація індивідів зумовлюється «ототожненням, що включає у себе водночас момент дистанціювання індивідів від соціальних ролей і правил, уможливлуючи цим їх ефективну заміну іншими ролями і правилами мірою модифікації реальних соціальних умов [28, с. 19]».

Варто звернути увагу на те, що позиція, яку займає особистість в системі об'єктивних суспільних зв'язків, знаходить відображення в емоційній сфері особистості. «Уподібнення спільноті особистість здатна відтворити і без специфічного особистісного емоційного переживання. Але в цьому випадку буде мати місце не ідентифікація, а зовсім інший феномен. Цей феномен називається імітацією. Імітація – це здатність відтворювати певний елемент поведінки або низку поведінкових актів з метою демонстрації, експонування. Вона є лише зовнішнім уподібненням, а ідентифікація це дійсне виявлення внутрішньоособистісних станів, почуттів, а також позицій і установок індивіда [44, с. 81]».

Ще у XIX ст. під впливом індустріалізації та переможної ходи вільного економічного ринку виникли твердження про те, що в міру подальшого розвитку суспільства різноманітні національно-етнічні культури будуть все більше і більше зближуватись, поки разом не утворять деякої єдиної вселюдської культури. Таку позицію відстоювали, наприклад, Сен-Симон, Гегель, Конт, прихильники марксизму. Декому здається, що сучасні процеси глобалізації діють саме в такому напрямі, тобто ведуть до стирання відмінностей між різними культурами, оскільки глобалізація приводить до

того, як різні люди в різних куточках планети, люди різних національно-етнічних коренів, починають одягатись. За таких умов ті елементи культури, які традиційно поставали як національні, будуть функціонувати в режимі «клаптиків килима єдиної культури» (метакультури) і використовуватись тими, кому вони внаслідок індивідуальних уподобань будуть близькими.

Друга позиція є прямо протилежною: її прихильники стверджують, що культура ніколи не буде стандартизованою та одноманітною, що національні культури одвічно будуть становити обличчя культури, і лише їх діалог буде утворювати єдиний простір культури людства. Підставою для таких тверджень постає доволі велика живучість національних культур, а також час від часу піднесення їх значущості в історії людства [106, с. 196-226].

На думку російського дослідника С. Артановського, з огляду на тенденції, які складаються зараз у світі, формування єдиної цивілізації не призводить до уніфікації культур. Ця цивілізація залишатиметься єдністю різноманіття [15, с. 124].

Не будемо забувати, що в питанні про співвідношення національного та загальнолюдського в культурі існують різні позиції, серед яких найбільш відомі

- 1) етноцентризм (піднесення своєї культури над іншими),
- 2) ксенофобія (вороже ставлення до чужаків та чужої культури),
- 3) культурний релятивізм (кожна культура має свої виправдання) та
- 4) космополітизм (кожна людина є громадянином світу, а тому наполягання на національних відмінностях є проявом консерватизму чи просто нездатності людини вийти за межі своїх звужених часткових уявлень та інтересів). Всі ці позиції є достатньо поширеними та живучими, а тому людина може себе ідентифікувати за:

- наголосом на тому, що зближує її з групами інших людей;
- відштовхуванням від того, що найбільше відрізняє її від чужинців, тобто від тих, із ким вона не бажає ідентифікуватись;

- вибором тої системи культурних цінностей, які вважає найбільш органічними для своєї особистості;
- тим, що об'єднує всіх людей і постає загальнолюдськими прагненнями.

Коли ж ми ставимо питання про національно-етнічну ідентифікацію, то тут також справа не така проста, як здається на перший погляд. По-перше, більшість сучасних націй та народів складається із (або на основі) різноманітних етнічних груп. По-друге, людина може мати батьків із різних етнічних груп. По-третє, навіть в тій же самій нації (етносі) існують регіональні відмінності. Звідси випливає, що людина може ідентифікувати себе із певними національно-етнічними групами на основі:

- а) мови;
- б) вихідної системи цінностей;
- в) генетичних особливостей;
- г) історичного минулого;
- д) перспектив майбутнього;
- є) особливостей психічного складу характеру [106, с. 196-226].

Деякі дослідники звертають увагу на національну ідею як «основу основ» для самоідентифікації особистості. На їх думку, вищим рівнем і способом становлення особистості є її національне етнічне самовизначення, усвідомлення національної ідеї, що стає базовою рисою її світогляду і самосвідомості. Кінцевим підсумком такої соціалізації і є формування національної ідентичності особистості. Можна погодитися з Н. Лавриченко, що національна самоідентифікація розгортається на трьох рівнях формування людської визначеності – біогенетичному, соціально-психологічному та культурно-історичному [107, с. 86].

Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, котрі формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини.

На культурно-історичному рівні національна самоідентифікація характеризується становленням національного типу характеру і реалізується в дійовій співучасті та причетності особистості до життя етносу [107, с. 87-88].

Із сучасною культурною ідентифікацією відбуваються певні зміни. При переході до більш гетерогенного, більш диференційованого суспільства слід очікувати набагато більшої різноманітності ідентифікацій і групувань. У всіх високотехнологічних країнах політичне життя все більше сегментується, споживчий ринок відображає все більш різноманітні індивідуальні і групові потреби.

Расові, етнічні і релігійні підгрупи в кожному суспільстві сегментуються на менші, більш різноманітні міні-групи. Помилково буде вважати американських негрів гомогенною групою або включати в одну групу вихідців Латинської Америки. На даному етапі змінюється саме поняття, яке визначає політично значущі меншини. Відмінності, які вважалися раніше незначними, набувають культурного і політичного змісту. Сьогодні ми стаємо свідками самоорганізації престарілих, ветеранів війни, людей нетрадиційної орієнтації і т. п., які вважають, що суспільство несправедливо до них налаштоване. Виникають нові ідентифікаційні групи і цей бурхливий соціальний процес отримує значне прискорення завдяки засобам масової інформації з їхніми спеціально адресованими публікаціями і передачами, кабельному телебаченню, супутниковому зв'язку і т. п.

Втрачаючи зв'язок з контекстом свого народження, індивід отримує можливість більшого вибору у самовизначенні. Звичайно, ми, як і раніше, народжуємося як члени сімей і расових груп, однак очевидно, що в міру наростання сучасних цивілізаційних перетворень багато людей отримає більшу можливість у виборі культурної ідентичності у відповідності з посиленням індивідуальності і гетерогенності в новій соціальній структурі. Помітно прискорюються сьогодні і темпи соціальних та культурних змін, тому ідентифікації, які вибираються, стають все більш короткочасними. Нові

форми самоототожнення накладаються на поперечні, можливо, більш глибоко вкорінені форми ідентичності [106, с. 312-320].

Незалежно від теоретичного напрямку у всіх моделях і концепціях ідентичності в більш чи менш явній формі існує ідея плюралізму особистісних ідентифікацій. Співіснування різних ідентифікацій в одній особі утворює певну цілісну систему. Більше того, незалежно від змістовного наповнення системи ідентифікацій, дослідники свідомо чи несвідомо спираються на ідею існування в системі ідентифікацій певної внутрішньої структури. В рамках цих уявлень виділяються такі підходи до трактування цієї структури:

- або – через опис ступеня близькості, зв'язаності всіх елементів системи між собою;
- або – через опис їх відносної актуальності чи значущості.

Гіпотеза про множинність ідентифікації ставить питання не тільки про принципи їхньої організації в певну цілісну систему, а й питання про саму різноманітність – чому саме стільки і саме ці субідентичності існують, чи є відмінності в самому процесі ідентифікації в залежності від того, з якою соціальною групою ідентифікує себе індивід і т. п. Ці проблеми в останні роки почали з'являтися у дослідженнях, спрямованих на їх вирішення. Так, у 1995 р. Клод Доу з колегами запропонували досліджуваним класифікувати набір із 64 категорій ідентичності, виділених респондентам одного з попередніх досліджень. На основі кластерного аналізу цих даних було виділено 5 основних кластерів:

- етно-релігійні ідентичності (американці, мусульмани);
- політична незалежність (демократ, фемініст);
- професійна ідентифікація (юрист, садівник);
- ідентифікація, що фіксує позиції в міжособистісних стосунках (син, коханець);
- ідентифікація з будь-яким варіантом відхилення у поведінці (алкоголік, бомж) [106, с. 312-320].

Не можна не погодитись із думкою про те, що досягти соціальної ідентичності, зберігши неповторну індивідуальність, можливо лише завдяки праці і любові, які здатні об'єднати людину із іншими людьми не зашкодивши їй власній автономії, не розпорошуючи цілісність її особистості [151, с. 19-22].

Культурна ідентичність особистості – це перш за все, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, а також усвідомлення свого «Я» з позицій культурних позицій, які усунуті в даному суспільстві.

Ідентифікація охоплює процесуальні аспекти формування ідентичності. Культурна ідентифікація – це самовідчуття людиною певної культури.

Узагальнюючи історичний досвід людства, можна виділити такі етапи розвитку культурної ідентичності: родова, регіональна, соціально-економічна, етнічна, національна, цивілізаційна, кожна з яких має власну внутрішню структуру та зовнішній прояв [106, с. 312-320].

На розвиток культури впливають найрізноманітніші фактори. Скажімо, деякі її сфери відображають соціальні чи демографічні особливості її розвитку. В середовищі різних суспільних груп утворюються специфічні культурні феномени. Вони фіксуються в особливих рисах поведінки людей, свідомості, мовлення. Ці феномени отримали назву субкультур.

Спочатку термін «субкультури» з'явився як позначення молодіжної культури, особливо тієї її частини, яку соціологи позначали як девіантну. Саме так трактували цей термін Т. Парсонс у 1954 р. та С. Ейзенштадт в 1956 р. У 30-50-х рр. ХХ ст. у США проводилися соціально-наукові студії, у процесі яких вивчали виникнення молодіжних банд у великих містах, особливо у Чикаго. Тут вперше розглядалася ненормативна поведінка молоді. Студії показали, що члени таких банд живуть за своїми власними нормами та правилами, які є відхиленням від базової культури.

Так було закладено наріжний камінь визнання концепції субкультури, за якою нетипова поведінка трактується як конформізм щодо певних

поведінкових стандартів підсистеми суспільства, яка не визнається суспільством загалом, насамперед його владною частиною.

Субкультура – частина загальної культури нації. Субкультури певною мірою автономні, закриті і не претендують на те, щоб витіснити пануючу культуру. Тому визначальною ознакою субкультури є герметичність.

Субкультура прагне зберігати соціокультурні ознаки в певній ізоляції від інших культурних утворень і не перетворюватись в офіціоз [106, с. 196-226].

З точки зору культурології проблема субкультури розглядається, як правило, в рамках концепції соціалізації. Вважається, що прилучення до культурних стандартів, входження у світ пануючої культури – процес складний і суперечливий. Він постійно наштовхується на психологічні та інші перешкоди. Це і породжує особливі життєві устремління молоді, яка з духовного фонду засвоює те, що вважає необхідним. Так, на думку багатьох культурологів, народжуються певні культурні цикли, зумовлені перш за все зміною поколінь.

Існує ще один підхід до структурування суспільства на окремі субкультури – це соціальна структуризація. Соціальні сегменти суспільства, виділені відповідно до принципу стосунків з існуючим соціальним порядком і специфічних функцій щодо підтримання суспільної цілісності та стійкості, можна назвати суспільними станами. Різні стани можуть налічувати від однієї до декількох десятків професійних груп, мати свій «верхній прошарок» та «низи», які стоять на межі переходу в інший стан.

На сучасному етапі найбільш типовими збереглись чотири основних соціальних стани, хоча чіткість їх виділення на «соціальній карті» сучасного суспільства у XX ст. помітно потьмяніла, оскільки простежуються процеси злиття і перемішування деяких елементів з різних станів. Тим не менше, сьогодні ми можемо говорити про наявність таких субкультур, як:

- 1) культура сільських виробників (переважно селян), чиєю функцією є забезпечення фізичного виживання суспільства за рахунок забезпечення

суспільства продуктами харчування, і цією функцією в істотній мірі визначаються параметри даної станової культури;

2) культура міських виробників, чия функція – забезпечення соціального виживання суспільства і забезпечення його технічними та інтелектуальними засобами і послугами для подібного виживання та соціального відтворення, чим і визначаються особливості та багатогранність функцій цього стану;

3) елітарна культура тих, хто встановлює, підтримує і відтворює існуючий соціальний порядок, цей стан володіє засобами для найму тих, хто створює міф про якусь особливу витонченість та вишуканість елітарної культури;

4) кримінальна та маргінальна культура тих, хто не знайшов достойного та легального місця в існуючому порядку і тому воліє жити, порушуючи цей порядок або демонстративно не зважаючи на його правила та норми.

Деякі дослідники виділяють в окрему групу субкультуру бідності – сукупність звичаїв, норм поведінки, цінностей і стереотипів свідомості, притаманних найменш забезпеченим прошаркам суспільства. В такій субкультурі перебільшуються цінності сьогодення на противагу цінності майбутнього.

Для самоідентифікації особистості важливим є осмислення свого місця у суспільстві та культурі, а також саморозвиток, самопізнання та самоототожнення себе з культурними групами.

Поняття «саморозвиток» не є новим для психології та педагогіки. Його вживають, коли необхідно підкреслити роль персонального фактора в розвитку. Однак довгий час саморозвиток існував у науці не як предмет дослідження, а як пояснювальна категорія, що висловлює принцип активності особистості в розвитку. За саморозвитком не був закріплений статус психологічного феномена, статус частини психологічної реальності. Останнім часом ставлення до проблем саморозвитку особистості змінилось.

Дослідники стали розглядати його не тільки як пояснювальний принцип, а й як психологічний феномен. Саморозвиток було визнано самобутнім динамічним явищем, що якісно відрізняється від розвитку [152].

Л.С. Виготський розглядав розвиток як саморух, який «знаходить втілення в теоріях творчої еволюції, що спрямовується автономним, внутрішнім, життєвим поривом особистості, що цілеспрямовано розвивається, волею до самоствердження та самовдосконалення [37, с. 248]». Б.Г. Ананьєв, визначаючи життєвий шлях людини як історію особистості та суб'єкта діяльності, зазначав, що людина «... не являється пасивним продуктом суспільного середовища або жертвою гри генетичних сил. Створення або зміна обставин сучасного життя власною поведінкою та працею, створення власного середовища розвитку шляхом суспільних зв'язків – усе це вияви соціальної активності людини в його особистому житті [6, с. 134]».

Як зазначає О.О. Бодальов, у процесі саморозвитку «...не хто інший, а сама особистість ставить перед собою завдання, обирає шляхи їх досягнення та досягає тих чи інших результатів [25, с. 6]».

К.А. Абульханова-Славська асоціює саморозвиток з самовдосконаленням. Розглядаючи проблеми життєвого шляху, автор виділяє дві основні стратегії особистості: стратегію обліку своїх наявних можливостей та стратегію розвитку, вдосконалення своїх психічних можливостей. «Самовдосконалення (саморозвиток), – пояснює автор, – включає, на наш погляд, процес долучення до культури (свого суспільства, своєї епохи), постійне підвищення рівня своїх знань у процесі безперервної освіти, поповнення наявних знань новими), наостанок, процес активної реалізації себе в житті (у праці, у творчості) [15, с. 261]». Таким чином, К. А. Абульханова-Славська виявляє структуру саморозвитку, включаючи в нього три вищеназвані компоненти [2].

Розвиток особистості здійснюється у двох просторах: культури та цивілізації. На ринку послуг практична психологія саморозвитку

представлена різноманітними пропозиціями, як-то: тренінги особистісного росту, тренінги розвитку окремих рис особистості, тренінги різноманітних психологічних умінь та ін. Таким чином, простір цивілізації породжує технологічний підхід до саморозвитку як засобу, який має забезпечити найліпше пристосування та споживання в культурному середовищі.

Простір культури є конгломератом уявлень про людину і людяність й виражається у системі гуманістичних цінностей. Сутність підходу до особистості як представника культури прекрасно висловив К.А. Тімірязєв: «Учіння про боротьбу за існування зупиняється на порозі культурної історії. Уся розумна діяльність людини – одна боротьба – з боротьбою за існування [152]».

У просторі культури саморозвиток трактується як особистісне зростання, як самовдосконалення і проголошується сутнісною стратегією життєвого шляху. Як зазначає Л. М. Куликова, «...новочасне людинознання, звертаючись до гуманістичного ставлення до людини як до головної цінності й одночасно унікальному носію та творцю цінностей, як до мети і ведучої рушійної сили розвитку суспільства, в центр своєї уваги ставить сьогодні ідею саморозвитку [104, с. 67]».

Саморозвиток сприймається як шлях досягнення людської сутності в її загальній формі (як орієнтація на загальні моральні цінності) та в її одиничній формі (як рух до своєї індивідуальності). У просторі культури саморозвиток здійснюється як конкуренція з самим собою, як боротьба з Я-теперішнім з Я-майбутнім, в якому відображено ідеал людськості.

Варто зазначити, що сучасне соціальне життя передбачає, що кожна людина повинна бути соціально компетентною особистістю.

У соціальних науках пояснення взаємодії особистості і суспільства переважно здійснюється на підходах ролівої теорії особистості (Р. Лінтон, Р. Мертон, Дж. Мід, Т. Парсонс та інші). Проблема оволодіння індивідами соціальними ролями розглядається у працях І. Кона, І. Мартинюка, Н. Соболевої, П. Смирнова, Ю. Платонова. На провідну ознаку соціальної

компетентності – продуктивно виконувати різні соціальні ролі – вказують Н. Білоцерківець, С. Краснокутська, В. Цветков [99].

Соціальну роль визначають як сукупність нормативно зумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань, поєднаних з конкретною соціальною позицією. У структурно-функціональній теоретичній орієнтації роль трактується як складне діяння: по-перше, це активність індивіда, спрямована на досягнення певної мети, тобто цілеспрямована орієнтація; по-друге, роль пропонує засоби для адекватної реакції на ситуацію, що складається, тобто виконує адаптивну функцію; по-третє, роль інтегрує зусилля принаймні двох індивідів у єдине ціле, сприяючи встановленню порядку; по-четверте, роль виконується в межах інституціоналізованої системи цінностей, контролюється та спрямовується нею [175].

Соціальна роль – це більш чи менш чітко визначений шаблон поведінки, що очікується від людини, яка займає відповідний статус у суспільстві. Можна сказати, що соціальна роль – це маска, яку надягає індивід, попадаючи в конкретне людське середовище.

Існує думка про те, що деякі ролі (мати, батько, учень, учитель, лікар) зустрічаються у всіх культурах, хоча їх конкретний зміст змінюється від культури до культури. Психологи твердять, що для виникнення ролі необхідна ціла система норм. Для успішного оволодіння тією чи іншою роллю та її виконання кожній людині перш за все необхідні знання про зміст даної ролі – офіційної та неофіційної. З раннього дитинства малюку пояснюють, як слід поводити себе вдома, на вулиці, у міському транспорті, у гостях, в кіно, театрі тощо. Інформацію про рольову поведінку людина також може отримати, спостерігаючи за іншими людьми, взаємодіючи з ними. Крім того, інформацію про рольову поведінку людина отримує від засобів масової комунікації. Коли дитина приходить уперше до школи (студент до ВНЗ, спеціаліст на роботу), новачків знайомлять із правилами внутрішнього розпорядку, з вимогами, які пред'явлені до його нової соціальної ролі. На думку психологів, в одних випадках ці вимоги викладені у загальному

вигляді, а в інших – досить деталізовані. Останнє характеризує професійно-функціональні ролі, тобто ті, які виконуються в установах різного типу. Такі ролі перш за все посадовими інструкціями, в яких зазначено основні задачі конкретного працівника, його обов'язки та права; ступінь відповідальності; офіційні взаємини з іншими колегами; основні вимоги до його професійних знань і навичок.

На основі аналізу експериментальних даних, вчені дійшли висновку про те, що якість виконання окремою людиною конкретної ролі багато в чому залежить від того, наскільки вона розуміє її специфіку і в якій мірі дана роль нею приймається й засвоюється, інакше кажучи інтерналізується.

Конфлікти і суперечності між людьми нерідко є результатом нерозуміння ролей один одного. Для їх подолання необхідне усвідомлення взаємних прав і обов'язків у ставленні один до одного, поєднання своєї ролі з роллю іншої людини, вміння поставити себе на її місце. Здатність людини розуміти життя, яке відрізняється від власного, – один з показників її культурної зрілості.

На думку багатьох науковців діапазон і кількість ролей, які виконує людина, визначається різноманітністю соціальних груп, до яких вона належить (Г.М. Андрєєва, Н.М. Богомолова, Л.А. Петровська), видами діяльності, яку виконує (Л.М. Карамушка, В.А. Семиченко), системою відносин, в які включена, її потребами і інтересами (Е. Берн, А.В. Петровський, О.В. Шорохова).

У психологічній літературі виділяють наступні класифікації ролей: теорія символічного інтеракціонізму поділяє на конвенціональні та міжособистісні; теорія соціалізації класифікує ролі задані на включення людини в соціальні структури та групи (стать, соціальний статус, соціальне походження, професія, освіта) [8, с. 3].

Значна кількість ролей визначається різноманітністю соціальних груп, видів діяльності та відносин, в які включена особистість. Із соціально-психологічного аспекту роль реалізується, як поведінка, тобто вона виникає

тільки в контексті соціальних відносин особистості. Характер самої ролі зумовлений особливостями групи, в якій відбувається взаємодія та до якої відносить себе людина. Якщо роль прийнята особистістю, тоді мова йде про рольову ідентичність, де індивід усвідомлює себе суб'єктом ролі.

Тобто, рольова ідентичність – це окрема форма соціальної ідентичності, що зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливу складову Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів: 1) статеву ідентичність, ґрунтовану на гендерній ідентифікації людини як чоловіка, або жінки. Статева ідентичність, яку можна вважати однією з найістотніших серед усіх рольових ідентичностей, пов'язана з розділенням людей на групи чоловіків та жінок, та усвідомленням приналежності людини до тієї чи іншої статі. Вона полягає в переживанні своєї відповідності статевим ролям, тобто таким формам поведінки, які зумовлені біологічними відмінностями між статями (що стосується насамперед сексуальної поведінки та сексуальних почуттів, народженням дітей тощо); 2) етнічну ідентичність, тобто ідентифікація людини як члена расової, релігійної, національної спільноти або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури; 3) ідентичність членства, базується на зв'язку між людиною й організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного); 4) політичну ідентичність, що походить від типових паттернів відношення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення; 5) професійну ідентичність, тобто система рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і за її межами [158].

Не зважаючи на формальні вимоги до виконання соціальної ролі, як зазначається в роботах Е. Берна, М. Бобнева, Т. Шибутані, об'єкт (людина) може варіювати свою поведінку у достатньо широкому діапазоні, тим самим проявляючи свої індивідуальні особливості. Ролі міжособистісні визначені

місцем суб'єкта в міжособистісних стосунках. Крім того, є ролі за своїм походженням офіційні (юридично зафіксовані) і неофіційні (стихійні), актуальні, що реалізуються у певний момент, і латентні, що не виявляються на певному етапі. Є ролі статеві – розподіл прав, обов'язків і видів діяльності індивіда залежно від їх статевої належності в умовах заданої культури. Дуже часто ці ролі називають гендерними. Деякі автори відокремлюють специфічні та дифузні ролі [126].

У цілому поняття «ролі» та «соціальної ролі» є досить широковживаним під час опису соціальної взаємодії, коли регулярно і протягом досить тривалого періоду відтворюються певні стереотипи поведінки.

Дослідники наголошують, що чим більше соціальних ролей здатен відтворити індивід, тим більше пристосованим він є до життя. «Процес розвитку особистості часто є динамікою засвоєння соціальних ролей, а засвоєння нової ролі може мати величезне значення для зміни людини». Засвоєння соціальних ролей безпосередньо пов'язане з процесом соціалізації, тобто механізмом, що забезпечує відтворення суспільства на досягнутому рівні культури. Соціалізація як процес навчання загальноприйнятими способам і методам дій та взаємодій є найважливішим процесом навчання рольової поведінки, у результаті чого індивід дійсно стає частиною суспільства [148].

Отже, особистість виконує протягом життя значну кількість соціальних ролей, але лише окремі з них – провідні, що і визначає особливості життєвого шляху особистості. Якщо ж людина має складну рольову систему, то втрата однієї ролі буде переживатися менш болісно, оскільки особистість ще має не менш значимі «запасні» ролі. Але «рольовий перебір» також є небезпечним. Для кожної людини існує оптимальна кількість соціальних ролей, перевищення якої призводить до рольового перевантаження. Основними для особистості у сучасному суспільстві вважають ролі сімейно-побутові, професійні і громадсько-політичні (працівника, сім'янина, громадянина).

Суспільство зацікавлене в тому, щоб люди своєчасно оволодівали, вміло виконували і збагачували соціальні ролі згідно з вимогами життя.

Рольовий підхід є досить плідним і перспективним напрямком соціальної психології, зокрема вивчення соціально-психологічних закономірностей групової динаміки і багатьох явищ, що ці процеси супроводжують та сприяють кращому розумінню місця особистості в культурній групі.

Одним з ключових теоретичних аспектів вивчення сучасних анропокультурних тенденцій є проблема визначення критеріїв культурної самоідентифікації особистості. В будь-яку історичну епоху і в будь-яких соціокультурних обставинах людина прагне до створення та утвердження необхідного рівня смислової та символічної впевненості в цінності власної буттєвості. Така впевненість ґрунтується на сталій і перетворюваній системі культурних образів, категорій, знань, які утворюють світоглядно-ціннісний фундамент самоідентифікації особистості. В умовах функціонування глобальної знаково-інформаційної цивілізації така впевненість руйнується через перебування людини в нестійкому, хаотично змінюваному становищі, яке утворюється через постійну циркуляцію інформаційних реальностей, знакових уривків, споживацьких можливостей.

Не зважаючи на складність або, навіть, невирішуваність завдання особистісної культурної самоідентифікації в умовах функціонування реальності безкінечних логічно непов'язаних інформаційних уривків, людина продовжує шукати буттєві основи власного існування, що призводить, з одного боку, до надзвичайної індивідуалізації соціально-інформаційного поля, а з іншого до глибинного особистісного розчарування у власних духовних та вольових силах, до самозаперечення як особистості, як суб'єкта соціального та історичного буття. У зв'язку з цим, актуалізується завдання теоретичного пошуку нових критеріальних основ культурної самоідентифікації особистості, які долали б традиційні уявлення та категоріальні визначення культури як сфери духовної творчості та вольової

самореалізації людини, а також враховували б реалії сучасного цивілізаційного розвитку, тобто створювали б світоглядно-ціннісне підґрунтя для самоідентифікації в розщепленому на безліч знаково-інформаційних реальностей, уривків та імпульсів світі.

Необхідно підкреслити, що феномен культурної самоідентифікації особистості ніколи не був простим для теоретичного визначення, адже процес залучення людини до певної культурної традиції, соціокультурного середовища є надзвичайно динамічним і залежним від різноманітних ціннісних комбінацій, а також історично-соціальних та буденноситуативних факторів. Культурна ідентичність набувається людиною протягом непередбачуваного процесу життєтворення та вибору світоглядно-ціннісних орієнтирів. У зв'язку з цим Ернест Гелнер зазначав: «Той, хто засвоює культуру та її цінності, нагадує радше особу, що вивчає мову чи вчиться танцювати, ніж людину, яка прямує до чітко визначеної одиничної мети. Він не максималізує свій зиск і не застосовує норми; він може навчитися уникати похибок, але часто не існує способу чітко визначити, що вважати за похибку. Іноді можна навчитися здогадуватися, що таке помилка в царині культури, просто набувши інтуїтивного уявлення про її загальний стиль, але це можна зробити далеко не завжди [44, с. 81]».

В усі часи процес особистісного прилучення до культури був складним і наповненим значними духовно-вольовими зусиллями. Однак в епохи, що передували інформаційній, існували достатньо стабільні світоглядно-ціннісні (міфологічно-релігійні, теологічно-релігійні, філософсько-теоретичні, сцієнтистські, екзистенціально-антропоцентристські тощо) системи, в рамках яких відбувався культурний самопошук. Культурна самоідентифікація полягала, насамперед, у визнанні основних світоглядних цінностей власним духовно-буттєвим життєтворчим підґрунтям, а також в можливості перетворювального, творчого ставлення до цих цінностей.

Необхідність трансформації теоретичних підходів до аналізу і визначення проблем культурної самоідентифікації особистості зумовлюється,

насамперед, перетворенням соціокультурного простору самореалізації особистості на середовище безкінечних знаково-інформаційних реальностей і уривків, що функціонують на основі непов'язаних між собою принципів і критеріїв. В такій ситуації людина виявляється позбавленою світоглядно-ціннісних онтологічних, моральнісних, когнітивних та естетичних орієнтирів, які в попередні епохи склали основу для культурної самоідентифікації та духовно-творчої самореалізації особистості. Натомість перед людиною відкривається розширена перспектива вибіркової діяльності щодо обрання знаково-інформаційних середовищ, найзручніших для застосування своїх самореалізаційних здібностей. Така діяльність позбавлена духовно-творчої фундаментальності та соціокультурної самоідентичності, натомість включає у власну структуру імітаційні засоби культурно-творчих проявів особистості. Завданням теоретичного описання сучасної соціокультурної ситуації, на нашу думку, є перехід на нове розуміння культури, яке включатиме не імітовані категорії духовності, моральності, справедливості, істинності тощо, а відверте, прозоре і толерантне розуміння того, що в межах сучасної знаково-інформаційної цивілізації основною ідентифікаційною формою самореалізації людини стає здатність обирати в множині знаково-інформаційних реальностей та уривків, а також можливість безболісного та нешкідливого полишення, переміщення, циркуляції між ними.

Таким чином, формується принципово нове розуміння культури, яка перестає розглядатися як цілісне смислотворче і символічне утворення, що задовольняє потребу самовизначення особистості, надаючи людині буттєво необхідні знаково-сміслові системи та світоглядно-ціннісні пояснення. Тепер культура розглядається як безмежне поле цифрових, знаково-інформаційних, конкретно-ситуативних можливостей, до специфічної логіки влаштування яких людина повинна вміти якнайшвидше пристосовуватися, а також бути готовою з легкістю і без жалю залишати будь-який інформаційний уривок, навіть такий, що приніс достатньо користі і насолоди,

заради переміщення в інший, що забезпечить необхідну статусність в мережі суспільства циркулюючої інформації.

Більше того, така система переміщень, і це надзвичайно важлива характеристика знаково-інформаційного середовища, створює для людини зручну ілюзію культурної самотворчості, закладаючи в наперед заданий алгоритм симуляцію можливості вибору поведінкових стратегій і тактик. Людині прищеплюється переконання в тому, що вона сама робить вибір знакового середовища перебування, а також сама обирає засоби діяльності в ньому, хоча всім очевидно зрозуміло, що будь-яка інформаційна система є алгоритмічно заданою ззовні. Така ілюзія забезпечується різноманітними засобами та інструментами. Одним із найбільш розповсюджених засобів переконання людини у здатності до самостійного вибору виду діяльності, середовища оточення, смислових пріоритетів є так звана система стендінгу (поняття, що використовує Ж. Бодріяр для описання ситуації, в якій людина визначає власну сутність, смисложиттєві орієнтації та життєвостратегічні орієнтири на основі власного речового, знакового, інформаційного оточення). Речі, знаки, інформація в такому середовища перетворюються вже не на об'єкт споживацької активності, а на засіб самопереконання в тому, що я є активним суб'єктом вибору, ілюзія чого активно підтримується зростаючою кількістю спрямовуючих інформаційних орієнтирів. Предмети перестають бути товарами; вони вже навіть не знаки в точному розумінні слова, смисл і повідомлення яких можна було б розшифрувати та засвоїти, вони тести, це вони ставлять нам запитання, і ми маємо їм відповідати, а відповідь уже міститься у запитанні. Подібним чином функціонують усі повідомлення засобів інформації: ні інформації, ні комунікації, лише референдум безконечний тест, відповідь, що обертається по колу, перевірка коду [79]. Така кодифікація за допомогою здійснення акту обрання вже наявного і є сьогодні єдиним для нас засобом самоідентифікації, а в залежності від того, в якій реальності ми знаходимося (споживацькому гіпермаркеті, Інтернеті, професійному середовищі, мас-культурній чи мас-

медійній трансляції тощо), ми потрапляємо в тимчасове ідентифікаційне поле, загальні параметри, процедури і опції якого задані наперед в логаритмізуючих принципах. При цьому неважливо насправді, що саме і в якій знаково-інформаційній реальності ми обираємо, адже перебування в ній є побіжним, тимчасовим, миттєвим, таким, що не залишить жодного сліду, приємних спогадів чи розчарувань.

Отже, здатність до культурної самоідентифікації сьогодні спрямована насамперед на здобуття доступу до якнайширшої сфери знаково-інформаційних можливостей вибору. Здобуття такого доступу безпосередньо залежить від здатності людини власне робити вибір, що вимагає від неї високого рівня компетентності, інтелекту, який поєднував би здатності до вирішення проблем і швидкісні параметри маніпулювання інформацією, вміння комфортно і самозаспокійливо знаходити імітаційні схеми переконання себе в духовно-смисловій наповненості та моральній безгрішності тощо.

В теорії мережевого суспільства Яна ван Дейка підкреслюється наявність двох основних регулюючих принципів будь-якого виду діяльності в рамках знаково-інформаційної цивілізації: передзапрограмована креативність (те, чого досягаємо, закладено в самій програмі, опціях мас-медійних технологій) та необмежений вибір (вибір можливостей самовияву, а не створення смислів) [79]. До структури необмеженого вибору форм знаково-інформаційної самореалізації саме і входить можливість переконання в здійсненні особистісної культурної самоідентифікації. Ця можливість необхідна людині доти, поки ми живемо в світі, в якому зберігаються, нехай і фантомні, образи людини як духовно-творчої, культурно-перетворюючої, суб'єктивно-екзистенціальної істоти, здатної до творіння і вибору життєтворчих смислів, значень і символів. Відмирання цього рудиментарного прагнення до самотворчості, яке в світі знаково-інформаційної парадоксальності та атемпоральності веде лише до самозаперечення, призведе до народження людини в новій якості, яка,

можливо, дасть нам змогу з більшим розумінням, відвертіше, ясніше, прозоріше і толерантніше поставитися до наших нових можливостей, що полягають у вмінні обирати, переміщуватися серед безмежності циркулюючих знаково-інформаційних середовищ, віртуальних реальностей, глобальних знаково-маніпулятивних систем [79].

Висновки до другого розділу

Отже, досліджуючи процес самоідентифікації особистості в умовах інформаційного суспільства, необхідно зазначити надзвичайно широкий спектр поставленої проблеми, що охоплює усі сфери життєдіяльності людини і не може бути повністю вичерпаною, доки триває процес ідентифікації самого інформаційного суспільства. Останнє, у свою чергу, характеризується наявністю безлічі новостворених масок-образів, які пропонує людству у якості самореалізації у мінливому сучасному просторі [151, с. 19-22].

Наше суспільство постійно перебуває в умовах змін, які супроводжують політику, економіку, культуру та інші сфери нашого життя. Соціальні та культурні протиріччя, невизначеність культурних ситуацій, багатогранність соціальних ролей та групових норм, суперечливі аспекти взаємовпливу між поколіннями відображається у свідомості особистості. В результаті такого соціального різноманіття перед молодістю особистістю постає проблема культурного вибору. Потреба створити свою структуру взаємин із іншими, свою систему ціннісних орієнтацій та пріоритетів, повноцінно відчувати себе частиною культурного середовища та усвідомлювати своє місце в ньому сприяє формуванню ідентичності особистості.

Сучасний світ володіє величезним потенціалом культури, проте через недостатній розвиток соціальних механізмів включення людей у світ прекрасного та формування навичок жити за законами краси, у значній кількості населення не напрацьовано відповідні ціннісні орієнтири та потреби наслідувати культурні традиції. Через це одне із завдань системи

освіти та виховання – допомогти людині подолати означене протиріччя для того щоб особистість мала вибір і розуміла механізм цього вибору при власній самоідентифікації.

Наразі актуальною є проблема виховання культури у людині, ця проблема посідає чільне місце в науковому світі. Дослідженням проблеми культури займаються С. Архангельський, І. Ісаєв, А. Мудрик, В. Серіков, В. Сластьонін та ін. Ці науковці вважають, що основою соціального розвитку стала людина як найвища цінність та культура як колективний інтелект та умова саморозвитку особистості. Сучасна система формування культури особистості ґрунтується на загальній освіті, на кращих зразках високого мистецтва різних жанрів. Проте актуальним є формування умінь та навичок повсякденної культури діяльності та спілкування.

Феномен культури є одночасно і продуктом, і місцем творчості, і взаємозв'язком людини та творчості, що не підлягає роз'єднанню. Це не тільки світ знаків та артефактів, смислів та цінностей, музики та поезії. Саме людина здатна творити особливий вид енергії, що є культурою. Усвідомлення молодим поколінням феномену культури, прийняття його як власного і є процесом культурної самоідентифікації особистості, проте для безболісного проходження цього процесу необхідна освіта.

Освітня культура – це організація життя того, хто навчається і того, хто навчає (виховуваного і того, що виховує) відповідно до встановлених цілей і рівня розвитку, який досягнутий людством в конкретно-історичний період педагогічної взаємодії в світовій і даній культурі. Будучи носієм культури свого часу, кожна людина презентує культуру цілком певної соціальної групи, певного шару членів суспільства. Освітня культура, таким чином, – це цілісна сукупність певних теоретичних положень і способів їх практичної реалізації в освіті; сукупний педагогічний досвід і знання про нього, що мали місце в історії освіти. Освітня культура – це культура, яка сприяє успішному здобуттю освіти, а у якості основних складових освітньої культури ми

визначаємо знаннєві, ціннісні та поведінкові якості, які людині необхідно мати для успішного отримання освіти.

Культура розглядається як матриця самоідентифікації особистості. В тоталітарному суспільстві людина і культура знаходяться у відчуженому стані, що спонукає процес ідентифікації до суттєвих викривлень і суперечностей. В демократичному суспільстві відбувається процес відродження культури, який забезпечує умови цивілізаційної самоідентифікації особистості.

РОЗДІЛ III

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Самоідентифікація особистості в період Козацтва

Історичним началом становлення української людини і її ототожнення себе з українською спільнотою і культурою відбувається в період формування українського народу і нації як суб'єктів історичного процесу. Останнє відноситься до періоду Козацької держави. Розгортається цей процес через вир визвольних змагань, формування власної культури як культури загально світового штибу.

Більшість дослідників схильна вважати цей період у якості початкового як в процесі становлення української нації так і самоусвідомлення населення значної частини сучасної України в якості етнічної та культурної спільноти. Проте на перехресті історіографії, політології, історичної соціології в останні роки розвинулась дискусія чи була самоідентифікація українця часів козацтва саме національною, чи навіть етнічною.

Н. Мадей, цитуючи енциклопедичний словник з культурології, зазначає: «ідентичність – психологічне уявлення людини про своє «Я», яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. У науці, зазначає науковець, розрізняють:

- соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом)
- групову ідентичність (ототожнення себе з тою чи іншою спільністю)
- етнічну / національну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою або нацією)

- культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією) [121]».

Ідентичність характеризується наявністю сукупності специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, що є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти. До таких рис зазвичай відносять історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну культуру, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільну економіку [167, с. 149-150].

Як відомо, національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості усіх представників нації, з якою дана особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

Як видно із запропонованого визначення феномену національної самосвідомості, а також з наступної, більш широкої інтерпретації її сутності, розвинена національна самосвідомість особистості передбачає гармонійне поєднання принаймні таких моментів, як, по-перше, здатність особистості усвідомлювати певні специфічні, своєрідні особливості нації (етносу), до якої вона себе відносить, тобто з якою себе ідентифікує; по-друге: усвідомлення значущості, важливості знань про те, як ставляться до особистості та нації, з якою себе дана особистість ідентифікує, представники інших національних спільнот; по-третє, усвідомлення того факту, що кожна національна спільнота завдяки лише їй притаманним специфічним особливостям, що органічно поєднуються із загальнолюдськими характеристиками, служить

невичерпним джерелом збагачення усіх інших етносів, націй, культурних груп.

Як зазначає О. Нельга, «індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження є здатністю ідентифікувати себе з певним етносом. Етнічне ж еволюціонує від гарантування своєму індивідуальному етнофору соціальної захищеності, цілісності та усталеності духовного самовизначення, самовираження й самоствердження до асиміляції, яка перетворює його (індивідуальний етнофор) на індивідуальність нового типу [136, с. 77]». Тобто у процесі національної етнічної ідентифікації особистість як втілення громадянської традиції українського суспільства обов'язково розвиває інтегруючу матрицю суспільного поступу – співвідношення індивідуального й суспільного.

З іншого боку, на думку В. Лутая, «у кожному суспільстві закладено прагнення до кращого поєднання суспільних та індивідуальних інтересів. Найважливіше завдання панівних у суспільстві правил і норм завжди пов'язане з намаганням розв'язати суперечність між індивідуалістично-егоїстичною і колективістською тенденціями. Коли воно значною мірою досягається, система ідей, яка виражає загальні інтереси даного соціуму, стає об'єднувальною силою для всіх, консолідує, забезпечує кращу форму співпраці [119, с. 9]».

Ясно, що такі витoki знаходяться в річищі історіософських концепцій, які тим чи іншим чином відображають дію відомого співвідношення в українській історії. У розкритті останнього можуть відіграти непересічне значення положення, висловлені М. Грушевським: «Все більш укріплююся в переконанні про вирішальну роль у вічних змінах людського життя неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других. Це чергування уявляється як основа ритму, соціальної еволюції, основа усіх соціальних наук [55, с. 4]».

Систематичне застосування цих положень дає можливість більш глибоко зрозуміти специфічну сутність будь-якої історіософської концепції, яка намагається розкрити провідні тенденції соціального розвитку. Тому саме таким чином можна класифікувати останні й досягти об'єктивного погляду на рух історії. Вже існує пропозиція назвати ці положення «принципом М. Грушевського [120, с. 216]». Доведення його до змісту історії дає змогу зрозуміти хибність абсолютизації тієї чи іншої тенденції соціального руху; оптимізувати їх співвідношення у будь-якому історичному факті таким чином, щоб, з одного боку, підкреслити його унікальність, а з іншого, класифікувати в загальносуспільному контексті.

Однак, у сучасних дослідженнях еволюції соціокультурної та національної ідентифікації домінує підхід, згідно якому національні почуття та самосвідомість були пробудженні саме формуванням Козацької держави та стали негативною реакцією на полонізацію, культурні, релігійні та соціальні утиски. Досліджуючи це питання, група дослідників, серед яких С. Плохій та Н. Яковенко, висувають тезу, що потрактування Польщі як імперської сили, а польської політики в ранньомодерній Україні як колоніальної є хибним [227].

Н. Яковенко впевнена, що цей підхід просто не відповідає історичним реаліям, й дуже ефективно виявляє коріння демонізації Польщі та поляків в українському національному наративі вже XIX-XX століть. Вона переконливо показує, як стереотипи радянської історіографії зберігаються в постсовєтських підручниках, і цілком слушно протестує проти традиції зображати поляків як загарбників, а нищення євреїв під час Коліївщини – як війну проти орендарів і корчмарів. Власне, Н. Яковенко стверджує, що два ранньомодерні народи, поляки й українці/русини, мали чимало спільного. Після десятиліть співіснування в одній державі польські та руські еліти мали однакову освіту й політичну культуру і були носіями того самого «рицарського» етносу. Більше того, вони часто стикалися зі схожими проблемами, спільно захищали степове прикордоння від татарських наїздів і

дотримувалися однакових соціальних форм у містах і на селі [215, с. 143]. В цьому контексті можна пригадати, що слово «поляки» в середині XVII століття позначало «шляхту», незалежно від етнічного походження, тоді як польському простолюдю не приписували польської ідентичності. Це дозволяє дослідниці припустити, що «мотив фахової самоідентифікації домінував над етнічною чи конфесійною тотожністю» сторін конфлікту. Тобто ідентифікація козаків була, на її думку, насамперед зумовлена образом життя, а не конфесійними, чи етнонаціональними чинниками. Французький дослідник XVII століття П. Шеваль'є у своїй роботі «Історія війни козаків проти Польщі», даючи характеристику козаків, наголошував, «що козаки – це тільки військо, а не народ, як багато хто думав», але військо народного, селянського походження «на зразок французьких франтірерів часів Столітньої війни [132, с. 303]».

Власне, тут ми виходимо на низку важливих питань про ієрархію ідентичностей у ранньомодерній Україні. Критикуючи позицію Н. Яковенко, С. Плохій зазначає, що спільні частування вояків-суперників після битви або в перерві між боями та принагідне братання з ворогами, про які пише Н. Яковенко, обґрунтовуючи свою тезу, не обмежуються лише ранньомодерними часами. Те саме траплялося протягом цілої історії людства, але, на думку корпоративна солідарність вояків (залишимо поза межами нашої дискусії найманців) рідко брала гору над їхніми політичними, культурно-національними та інституційними лояльностями [215, с. 79].

Ми приєднуємося до позиції С. Плохія, що незважаючи на важливість соціального фактору ідентичності та її диверсифікації з-поміж різних станів українців того часу, релігійний та культурний аспекти ідентичності були більш значущими. В XVI ст. віровизнання і національність були близькими, майже тотожними поняттями, тому оборона віри була також обороною нації. Але головним носієм нашої національної ідеї тоді стала так звана римо-католицька Русь, тобто письменники і філософи, рутенці з походження, які одержали освіту й виховання в європейських університетах. Це – В.

Загоровський, М. Стрийковський, С. Оріховський С. Кльонович, В. Тяпинський та інші видатні таланти, які створили латиномовний пласт української літератури і своєю освіченістю успішно захищали українські шляхетські родини від політичного поглинання Польщею. Проте згодом вони почали втрачати свої позиції. У XVII ст. настає контрреформація в католицизмі, йде атака на православ'я як на схизму, а патріотична ініціатива переходить до православних, які духовно очолюють народні маси. Саме православне священництво виступило проти угоди Богдана Хмельницького з царем, але, силоміць підпорядковане московському патріархатові 1686 року, воно поступово було поглинуте російською церквою і стало скабкою, що нею імперія прикріпила до себе Україну.

До речі, Н. Яковенко визнає, що релігійне «очищення» країни, іншими словами, створення моноконфесійного православного державного утворення, було однією з цілей української сторони в повстанні. Проте вона, здається, приписує цю програму лише провідні повстанців, православній ієрархії та селянським масам, на її думку, вразливішим до релігійної пропаганди, ніж козаки. А «старі» козацтво з-перед 1648 року нібито належало до конфесійно байдужої «вояцької субкультури». Однак така інтерпретація не враховує того, що ватажки повстання походили з тієї самої субкультури, і що козаки воліли використовувати релігійні гасла в політиці ще в 1620-х роках. Назагал же, Н. Яковенко цілком слушно стверджує, що професійні вояки (зокрема шляхтичі й козаки) були дуже далекі від образу борців за релігію та націю, поширеного у традиційних історичних нарративах про Хмельниччину. Насправді дійсність була значно складнішою за картину, яку зображали конфесійно налаштовані автори з усіх сторін конфлікту [227].

Значним відбитком ідентичності – особливо національної – є назви та самоназви етнічних та культурних груп, які відображають самосприйняття та самовизначення особистості / нації у часі та просторі. Більш того, як переконливо показано у дослідженні як вітчизняних, так і західних архівів, досліджень, джерел, саме у період Козацтва слово «Україна» лише

розпочинає вживатися та не є повсюдною назвою чи об'єктом ідентифікації особистості. У той час на Заході за українськими землями в їх сукупності закріпилася назва «Русь», назва «Україна» десь із середини XVII ст. вживалася в локальному значенні як «козацька земля», і обізнані автори включали її складовою частиною до «Русі» як етноісторичного утворення, що пішло ще з часів Київської Русі.

Слід зазначити, що це відповідало тій системі етноісторичних понять, яка існувала в самій Україні, де народ самоусвідомлювався як «народ руський», як «Русь», котра має свої глибинні етнокультурні й релігійно-політичні традиції, відмінні від традицій «латинської Польщі». Колись М. Костомаров порівнював українців з поляками: «Це ніби дві галузі, які вирости супротивно: на одній зложено й виховано панство, на другій – хлопство, мужицтво, або, говорячи простіше: поляки – народ глибоко аристократичний, українці – народ глибоко демократичний... польська аристократія вельми демократична, українська демократія – вельми аристократична [95, с. 69]».

Українські гетьмани також часто уживали назву Русь поруч з назвою Україна. На листі до турецького султана бачимо підпис гетьмана Богдана Хмельницького: «Гетьман Запорозьких козаків і всіх Русей». В місяці лютому 1649 р. гетьман Хмельницький заявив польським послам, що «звільнить з-під польського ярма весь руський народ аж по Вислу...». В іншому місці підписувався Богдан Хмельницький «Гетьман всея України [144]».

Як відомо із концепту ідентичності (будь-то особистісної або групової), у її формуванні значним виступає не лише «Я-образ» а й «дзеркальне Я», що відображає сприйняття особистої / групи / нації очима «Іншого» – зовнішніх значущих суб'єктів та спільнот. В цьому контексті для нашого дослідження цікавою є розвідка Д. Наливайка щодо образу України та українців у західних джерелах. Серед творів західноєвропейської історіографії про Визвольну війну українського народу найбільшого розголосу набула «Історія

війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, про яку ми згадували вище. П. Шевальє правильно визначив українців як окремий народ у його тогочасних етнічних межах, але називав його «русамі» (*les Russes*) або «русинами» (*les Russiens*), що, слід сказати, не вело до злиття його з росіянами, яких іменовано у нього «московітами» (*les Moscovites*) [132, с. 303].

Отже, можна констатувати, що в Західній Європі другої половини XVI ст. існували досить визначені уявлення про український народ у його тогочасних етнічних межах, але назви «Україна» й «українці» в цьому значенні не вживалися. Народ називали «руським», або «рутенським», а в поняття «Україна» в ті часи часто вкладали лише характеризований вище історично-локальний зміст. І це, зрештою, було не чим іншим, як відбиттям тієї системи етнічно-політичних понять, яка існувала в самій Україні. Тут наприкінці XVI і в XVII ст., в умовах запеклої релігійно-політичної і національно-визвольної боротьби, народ самоусвідомлювався як «народ руський», як «Русь», котра має свої глибинні етнокультурні й релігійно-політичні традиції, відмінні від традицій «латинської Польщі» [144].

Незважаючи на те, що козацтво в первинну добу свого формування мало здебільшого соціально-групову або професійну ідентичність, в час свого розквіту відчуло себе репрезентантом і захисником усього «руського народу»; це дістало яскраве вираження в діяльності Богдана Хмельницького, в його прагненні «визволити народ руський весь», в межах, що їх сягала влада великих київських князів і дотепер звучить руська мова. Водночас і український народ у цілому, і козацтво зокрема аж ніяк не ототожнювали себе з «Московщиною» і «московськими людьми», хоч і вбачали в них одновірців.

Таким чином, у західних джерелах XVII ст. українські землі в їх сукупності визначалися, як правило, етнонімом «Русь», куди включалася й Україна, «земля козаків», яка викликала особливу зацікавленість. Щодо Російської держави, то вона там звичайно виступала, як і в попередньому столітті, під назвою «Московія». Деякі західні джерела XVII ст. фіксують і

той факт, що «руси» й «московіти» говорять різними мовами і називають ці мови відповідно «руською» і «московською», маючи на увазі розмовну мову [132, с. 522]. З ним погоджується Г. Півторак «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу «китайським муром» і протиставлялася Європі, Україна з кінця XVII століття посилювала значну кількість [147, с. 89]».

Д. Наливайко робить висновок, що можна також сказати без перебільшення, що в XVII ст. у Франції й Італії, Німеччині й інших країнах Заходу про Україну знали набагато більше й уявляли її набагато точніше, ніж у пізніші епохи, в XIX й XX ст., коли вона була інтегрована Російською імперією і її наступницею Радянською імперією. В західноєвропейській рецепції XVII ст. і значною мірою XVIII ст. чітко диференціювалися «Русь» і «Московія», тобто Україна і Росія, в пізніші часи на Заході про це забули, ідентифікувавши «Русь» і «Росію», і в цій ідентифікації була загублена Україна як етноісторична реальність [132, с. 367].

Між іншим, К. Маркс, якому аж ніяк не можна відмовити в глибокому знанні європейської історії (згадаймо його характеристику Запорізької Січі як «християнської козацької республіки»), писав про Росію XIII – XVI ст. саме як про «Московію», тоді як для XVIII ст. він уже починає використовувати, власне, термін «Росія» [123, с. 10], наприклад, він пише: «Іван звільнив Московію...» І далі: «Здивована Європа, на початку правління Івана ледве знаючи про існування Московії, затиснутої між татарами та литовцями, була ошелешена раптовою з'явою на її східних кордонах величезної імперії, і сам султан Баязид, перед яким тремтіла Європа, вперше почув зарозумілу мову московитів [123, с. 6-7]».

Отже, загальний аналіз письмових та фольклорних джерел дозволяє дійти висновку, що впродовж XV-XVIII ст. одночасно існували два змістовні значення назви «Україна»: польсько-шляхетське та українсько-народне. Як

зазначає сучасна вітчизняна дослідниця І. Мішина: «у першому випадку «Україною» називалася вся територія Південно-Західної Русі, яка розглядалася як географічне позначення кордону між західною цивілізацією і східним «варварським» Російським православ'ям. У другому цей термін уособлював у собі порубіжні степові простори, які захищали собою корінну рідну землю, яка часто мінjala свої обриси через посилення натиску Кримського ханства та Османської Туреччини [127, с. 28]». Обороняючи свою національну окремішність наш народ повернувся до нашої другої національної назви, яку вживали в староукраїнських літописах у 12 і 13 сторіччях, а яка закріпилася в добі нашої козацької держави – Україна, український. Дехто дивується чому західні Українці називали себе давніше Русинами. Не сміємо одначе забувати, що та наша стара державна назва зберігала західних Українців довший час від зазіхань наших сусідів – Поляків, Румунів і Мадярів, які хотіли винародовити наш народ! Русь, Русин, руський – ті назви були нам так само дорогі, як і назви Україна, Українець, український.

Спираючись на це С. Шелухін наполягає: «Вжиток в Пересопському Євангелії 1556 р. народнього слова «Україна»...ясно показує, що слово країна, вкраїна, Україна в народньому розумінні і вжитку це і не окраїна, і не пограниччя, а страна, область, край з своїми границями, межами, окраїнами, це окрема територія [207, с. 121]». Наводячи цитати з народних творів («Пісня про Орла і Сокола», пісні «Ой у лузі та й при березі», «Стоїть явір над водою» та ін.), С. Шелухін також наголошує: «В свідомості народу, який склав і співає такі пісні, виразно втілилося і ясно позначилося поняття про Україну, як про свою землю, свою державу, свою окремішність національну, що має і своє національне ім'я – «Україна [207, с. 124]».

Нарешті, ще один сумлінний дослідник проблеми поширення назви «Україна» І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи її семантичну еволюцію, пише: «...на початку ХІХ ст. офіційне вживання терміна Україна стосувалося лише Слобожанщини. Це пояснює, чому тогочасні письменники могли

протиставляти Україну (Слобідсько-Українську губернію) Малоросії (Чернігівській та Полтавській губерніям, що відповідали колишній Гетьманщині). Раніше, у XVII столітті, «Україна» означала землю, що перебувала під козацькою юрисдикцією [116, с. 73]».

У одній з найвизначніших пам'яток української національної самосвідомості – Конституції Пилипа Орлика («Договір і Конституцію свобод межі Гетманом Орликом і Війс. Запоріжським 1710 р.») поруч з національним іменем «Україна» тут для високого стилю вжито також назви: Русь, нарід Російський, Малоросійський, Козацький [145, с. 60]. Це дає нам змогу стверджувати, що за півсторіччя формування та розвитку Запорізької Січі, які минули з часів визвольної війни та Переяславської Ради, саме козацьке військо стало ототожнюватися із Україною як державним, або коректніше сказати протидержавним утворенням.

Системне вивчення як вітчизняних так і західноєвропейських історико-літературних пам'яток про Україну в діапазоні XVI-XVIII ст. дозволяє виявити, що десь із кінця XVI ст. ця різномірна література набуває специфічного «козакоцентричного» характеру, який зберігається до кінця XVIII ст., а в центрі уваги перебувало козацтво і його визвольні боріння, що тривали більше двох століть. Зрозуміло, що цей «козакоцентризм» не був випадковістю, а явищем цілком закономірним. Адже саме козацтво в XVI-XVIII ст. згуртувало український народ у його довготривалій боротьбі за визволення з-під іноземного гніту, незмінно виступало авангардом у цій боротьбі, завдяки чому воно стало, кажучи словами М. С. Грушевського, «великою й впливовою суспільною верствою», «репрезентантом української народності *par excellence*».

Протягом століть неодноразово мінялися підходи й трактування українського козацтва і його оплоту – Запорозької Січі в західних та вітчизняних джерелах, але всі вони незмінно вказують на його величезну роль у житті українського народу та його визвольній боротьбі. Переконливо показують ці джерела вирішальне значення козацтва, зокрема Запорозької

Січі, у відсічі спустошливим татарсько-турецьким нападам і створенні умов для інтенсивної колонізації Придніпров'я в другій половині XVI й першій половині XVII ст.

Поряд з тим західні джерела говорять і про всеєвропейське значення героїчної боротьби запорозького козацтва з турецько-татарською агресією, особливо наприкінці XVI й першій третині XVII ст. Західні історико-літературні пам'ятки свідчать про те, що в той час Європа вбачала в запорозьких козаках національну військову силу України; «Запорозькі козаки, військо Русі» – так назвав Ж. Лабурер присвячений їм розділ у своєму трактаті про Польське королівство напередодні Визвольної війни середини XVII ст. Цей погляд на козацтво став загальним під час названої війни, яка викликала особливо голосний резонанс у Західній Європі й відбилася в найбільш численних пам'ятках. Однією з цінних рис західних джерел XVIII ст. є те, що в більшості своїй вони не тільки об'єктивно відтворювали наступ царизму на автономію України, а й багато уваги приділяли боротьбі козацтва за збереження національної державності.

3.2. Особливості ідентифікації української особистості в період української революції 1917-1920 рр.

Процеси імперської централізації Російської імперії, розділення українських земель з-поміж сусідніми державами суттєво вплинули на розвиток української ідентичності протягом XVII-XIX ст. Фактично можна сказати, що її було вилучено з важливих соціокультурних чинників розвитку нації – адже у тогочасних українців фактично не було можливості проявляти її шляхом побудови власної держави, вибору політичного курсу, творення культури усіх рівнів, розвитку мови. Ідентифікація в якості українця фактично була спущена на рівень особистості, але не мала об'єктивної можливості буди повною мірою реалізованою на рівні соціокультурної спільноти. Навіть українська мова, хоча й могла бути атрибутом повсякденного спілкування, завдяки імперській політиці не була атрибутом

«високої» культури, літератури, науки. У цьому сенсі з сер. ХІХ ст. з'являються окремі постаті, які намагаються реалізувати цю особистісну ідентифікацію в літературних творах, наукових студіях, суспільно-політичних працях. Тут, безумовно, слід згадати І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Костомарова, Лесю Українку, Д. Антоновича, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та ін.

Якщо рідна мова виконує лише функції мови хатнього вжитку, а інші суспільні функції мови як засобу комунікації й самовираження, зокрема функція професійного самовдосконалення особи, емоційно-естетичного світосприйняття тощо не актуалізовані, зміст поняття рідна мова стає для певної особи досить умовним і невизначеним. Окремій людині, справді, «властиво знати стільки мов, скільки потрібно для життя [93, с. 21]», однак цінність мовного розмаїття світу не можна уявити без рідної для кожного мови, а отже, без розмаїття етнічних, національних мов.

В умовах бездержавності українці домагалися відкриття шкіл з рідною мовою навчання, відкриття українознавчих кафедр в університетах, дозволу виступати рідною мовою публічно. Коли в ХІХ і на початку ХХ ст. українські культурні діячі обґрунтовували потребу в україномовній пресі, школах, церкві і послуговувалися при цьому поняттями рідна мова, рідне слово, останні не потребували пояснень і наукових тлумачень: їхній зміст був зрозумілий, вони сприймалися однозначно. Так, М. Грушевський писав: «Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги, тому й видаємо сю книжечку, щоб вона стала в пригоді кожному, хто свідомий великої ваги рідної мови й рідної школи для поступу й розвитку рідного народу [54, с. 13]».

Отже, у ХІХ ст. українська ідентичність починає існувати не лише у селянсько-фольклорній, побутовій сфері, а й «конструюватися» культурно-науковими засобами. Б. Андерсон у роботі «Уявлені спільноти» приділяє дуже багато уваги академічній фазі побудови національних почуттів, згідно

нього саме діяльність культурних діячів, академічних кіл оформлює, конструює та структурує національну ідентичність та націоналізм [7].

Певне поживлення в справі конструювання української ідентичності настало на початку ХХ ст., особливо після російської революції 1905 р. Характерною ознакою цього періоду можна вважати те, що тепер розпочинається видання західноєвропейських матеріалів і пам'яток українською мовою, зокрема в «Джерелах до історії України-Руси», серійному виданні, започаткованому й керованому М. Грушевським. Водночас з'являються розвідки з історії українсько-західноєвропейських зносин у різних сферах, від військово-політичної до культурної, що публікуються переважно в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка». На цей же період припадає інтенсивне формування, передусім у працях М. Грушевського, концепції історії України як дійсно національної історії зі своєю парадигмою.

Значна кількість дослідників зазначає, що у пізньомодерну епоху національна ідентичність тісно пов'язана з національною ідеєю. Пошук національної ідеї – це пошук «того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо». Вона спроможна виконувати різноманітні функції: етнотворчу, інтегративну, ідентифікативну, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін. [193, с. 92].

Теоретичні основи для наукового розуміння ідентичності, національної ідеї та соборності у Наддніпрянській Україні заклав М. Грушевський [96]. Як пише Я. Грицак: «Грушевський сконструював схему, що поєднувала історію різних українських земель, від найдавніших часів і тим самим дозволила ствердити єдність усієї української нації у просторі і часі [51, с. 80]». Тобто історія українського життя розглядався як цілісний процес. Ще у 1906 р. М. Грушевський, майбутній керівник УНР, написав дослідження «Галичина і Україна», у якому оцінював стан і перспективи стосунків між обома

українськими анклавом. Констатуючи відмінність шляхів, якими йшов розвиток господарства і культури двох гілок українського народу М. Грушевський вважав, що «при слабім розвою національного життя, національної культури вони слабо відчували свою національну єдність». Автор пропонував «відіграти почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу та сконцентрувати, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі». У іншому випадку, на думку М. Грушевського послабиться цілий «всеукраїнський організм». «Ті історичні різниці, що поробили такі замітні відміни, роблять свою диференційну роботу далі [113, с. 39]». Життя релігійне, політичне, культурне іде в кожній з них іншою дорогою. Галичина належить і буде належати до іншої держави ніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами, і ще довго, поки будуть тривати теперішні обставини, буде вона тягнутись в хвості польської та німецької культури, Україна – в хвості російської. І коли б так тривало далі, за прогнозами М. Грушевського, через 20 – 30 років утворилося б дві національності на одній етнічній території [53, с. 180-183].

Суттєвою особливістю розвитку української ідентичності є те, що для більшості західноєвропейських країн етап національної добудови завершився на початку ХХ ст. на переважно власному ґрунті – культурному, політичному, економічному. Переживши хвилю етнічного нарцисизму та політичного націоналізму як націотворчої основи, модерні нації наприкінці століття висувають як найвищу вартість європейську рівновагу, спільну європейську традицію (і ми раз у раз нагадуємо своїм західним і особливо східним сусідам, що ми європейська нація), стабільність, «наднаціональний» консенсус, права і свободи окремої особистості. Проте для східноєвропейських, зокрема української, націй політичний націоналізм як рух та ідеологія національного самоопанування ще тільки почався. У Європі, цього періоду (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) існувало кілька рівнів ідентичності:

загальноєвропейський, національний, регіональний. Для українців була на той час притаманна чітко виражена третя ідентичність, дещо менше – друга.

Українська культурна і національна ідентифікація наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формувалася на протигагу загальноросійській культурній ідентифікації. Прикметно, що М. Костомаров, який одним з перших обґрунтував історичну, культурну та етнічну своєрідність сучасних українців, використовував як синонім поняття «південноруська» мова – українська мова. Мова – одна з найважливіших ознак етносу. Вона є надбанням колективу, забезпечує спілкування членів колективу між собою, дозволяє зберігати та передавати потрібну інформацію про будь-які явища матеріального / духовного життя майбутнім поколінням, створюючи таким чином тяглість історії. Перебування у складі різних держав зумовило мовні відмінності. Галичани не завжди могли правильно читати твори наддніпрянських поетів, а наддніпрянці – галицьких.

Означений факт був результатом превалювання в колоніальній адміністрації східних та західних областей України вихідців із Росії і Польщі, заохочення міграції російського населення в ті регіони України, де були найбурхливіші темпи модернізації виробництва, збільшення польського населення в західноукраїнських містах спричинили русифікацію і полонізацію великої кількості міст в Україні. Оскільки саме з початком модернізації виробничих відносин міста перетворювалися на арену вирішальних політичних подій, ця обставина суттєво гальмувала процес становлення української державності. Крім того, українські селяни, мігруючи в міста, не знаходили ефективного соціального і правового захисту, а це руйнувало їхні надії на можливість знайти роботу й утриматися в міському середовищі. Як у східноукраїнських, так і в західноукраїнських містах селяни не витримували соціальної конкуренції з росіянами та поляками й емігрували у східні регіони Російської імперії та на американський континент, у далеку Австралію [21, с. 111]. Тому в період формування української нації в кінці ХУІІІ-ХІХ ст., як, до речі, і на початку ХХ ст., проблема ідентифікації

українців розглядалася не в контексті «Схід – Захід», а вирішувалася через реалізацію ідеї самостійності, державної незалежності [21, с. 115].

Однак, початки боротьби за державність у Західній Україні спонукали стрімке посилення позицій української мови в суспільному житті у другому десятиріччі ХХ ст. Уже в листопаді 1918 р. Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР зобов'язав інстанції всіх рівнів вести діловодство українською мовою. Наступного місяця розпочато роботу, спрямовану на запровадження державної символіки. Східну і Західну України єднали зв'язки в освітній сфері (галичани, волиняни, буковинці навчалися у східноукраїнських університетах) – Київському державному українському університеті, Кам'янець-Подільському [72, с. 286]. Упродовж державотворення восени 1918 – влітку 1919 рр. галицька громадськість знайомила із надбаннями наддніпрянських письменників – Г. Чупринки, М. Тишкевича, Д. Багалія [48, с. 333]. Першим офіційним проголошенням соборності вважають заяву Головної Руської Ради, створеної у Львові, про те, що галицькі русини є частиною «великого 15-мільйонного руського народу». Ця ідея знайшла продовження у програмах та деклараціях перших політичних партій [96]. Уже у жовтні 1918 р. Український Національний Союз виступив з широкою програмою збирання українських земель, обґрунтовуючи це природнім та історичним правом кожного народу [169, с. 602].

Чинником, що до помагає переплавити етнографічну масу в політичну, на думку К. Дойча є наявність спільного ворога. В українському випадку вороги були різні. Така роздвоєність призвела до кризи ідентичностей [153]. Особливістю процесу національної самоідентифікації українців було проходження на фоні складних політичних умов, які певною мірою становили загрозу для національної самобутності українців. Війна 1914 – 1918 рр. окрім значних матеріальних втрат, зумовила переоцінку суспільних цінностей, зростання ксенофобії.

Ще одним важливим наслідком війни, на думку Я. Грицака, стало піднесення національного руху в Україні. Якщо творення сучасних націй було результатом модернізаційних процесів, то якраз ця війна була найбільшим вторгненням модерного світу в традиційне життя селян, які становили абсолютну більшість у соціальному складі всіх етнічних груп цього регіону. Масова мобілізація українських селян у армію позбавляла їх вибору між традиційним і модерним світом. Пройшовши сувору школу військової муштри, котра давала їм уявлення про переваги організації та дисципліни. Перша світова війна прискорила процес «зі селян у націю». Більшість мобілізованих на фронт селян не мали якогось розуміння, що є тією Батьківщиною, за яку вони мали б у разі потреби віддати життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, у якому жили до мобілізації. Війна їх націоналізувала. Селян мобілізували в армії, які були за складом полі етнічні. Щоденна зустріч в окопах і тиловому побуті з представниками інших національностей допомагала їм усвідомлювати свою етнічну самобутність, особливо коли вони ставали жертвами відвертої ворожості як представники певної національної групи [52, с. 51].

Національна мобілізація проникла у всі прошарки українського суспільства в імперії Габсбургів, а в Росії була обмежена вузьким колом української інтелігенції [153]. І. Мазепа – один із лідерів революційного руху в Україні, відзначав, що напередодні революції з усіх суспільних верств на Україні українським залишалось тільки селянство, яке загалом було «несвідоме і неорганізоване [122, с. 32]». Однак упродовж літа 1917 р. «хвиля національного пробудження зростала [122, с. 54]», що проявлялося в переході від російських організацій до українських.

Ще один діяч української революції 1917 – 1920 рр. В. Винниченко писав: «Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України посипались протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла. Клич єдиної,

неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збивав до одного цілого навіть ті елементи, які до того часу були байдужими до національного відродження [36, с. 48-49]». Подібний факт підкреслював В. Верстюк, який відзначав, що вже на початку революції у квітні 1917 р. селяни, солдати, робітники, разом з інтелігенцією і студентською молоддю стали усвідомлювати себе частинками єдиного національного організму, гордо називати себе «українцями» [169, с. 148].

Таким чином, перебуваючи у складі Австро-Угорської та Російської імперій, українці не втратили своєї ідентичності. Фактично результатом цього історичного періоду стало формування двох етнічно спільних, але культурно відмінних груп українців. Проте інтелектуали та діячі того часу по обидва боки кордону вбачали майбутню державу єдиною. Тому, як тільки внаслідок світової війни та революцій влада центру послабилася, українці одразу почали утворювати держави – УНР та ЗУНР [193, с. 93]. Реалізації ідеї соборності перешкоджав ряд факторів: конфесійний поділ на греко-католиків / православних, брак взаємної інформації і культурного обміну. Українці вступили в процес формування модерної політичної нації, перебуваючи у двох цілком різних політичних системах [153].

Однак політична нація не формується сама собою без цілеспрямованих зусиль держави й інтелектуальної еліти. Потрібна копітка праця із розробки й впровадження через освітню систему, ЗМІ символів національної ідентичності, традицій, які були б однаково прийнятними у всіх регіонах України. За відсутності власної держави це завдання покладалося на еліту.

Проте, навіть у національно налаштованих наукових та політичних колах не існувало єдиного погляду на витоки та перспективи подальшого розвитку національної ідеї для української держави, ролі і місця в ньому особистості, еліти, народу. С. Томашівський, В. Липинський, Д. Донцов покладали змагання українських еліт на ґрунт націоналізму – провідну ідею української державності. Радикальні історики, публіцисти національного напрямку – С. Дніпрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, Ф. Тоніс, В.

Старосольський, О. Бочковський, Г. Елінек, Д. Донцов основою соборної України вбачали не широкий демократичний загаль (соціалістичного штибу «народників»), а сукупність вільних індивідуальностей, не переобтяжених масовим волевиявленням. Роль окремих представників українських еліт – державних, військових, політичних, соціальних – адепти «державницько-елітарної» школи зображують як уособлення вільного громадянства, абсолютизуючи їх індивідуальний характер.

На західноукраїнських землях підґрунтя ідеї соборності створив І. Франко, який писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицьким, не буковинськими українцями. А українцями без офіціальних кордонів. Наполеглива праця в ім'я всієї нації, а не патріотичне базікання, не фразеологічний, не підкріплений працею патріотизм». «Думання і праця в загальнонаціональних, а не регіональних інтересах», – такою, із точки зору І. Франка, має бути соборницька позиція кожного українського інтелігента на Галичині чи Буковині.

На думку С. Томашівського, «говорячи про історичних героїв нації, треба мати на увазі ті виїмкові постаті, що являють собою головні моменти зросту даного громадянства [186, с. 48]». Таких індивідуальностей Д. Донцов зображував як представників української еліти, наголошуючи її виключну роль у державотворенні. Запорукою національного розвою може бути лише вирівнювання «по типу найвищому», якщо взагалі неможливо позбутися непереборного потягу до зрівняння, – так В. Липинський розумів максимальне напруження спільних зусиль демосу, визначаючи й вшановуючи непереборний авторитет національної аристократії: «... Без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині не має і не може бути нації [117, с. 189]».

З позиції «народників» (М. Драгоманова, Т. Рильського, П. Куліша) українська еліта не відстоювала корінні інтереси української нації – у найактивніші моменти історії вона переходила на бік тієї чи іншої зовнішньої

впливової сили імперського характеру. В українській історії такими силами вбачалася Речь Посполита, Росія, Туреччина, Швеція тощо. Тому, з точки зору дії принципу М. Грушевського, можна відзначити односторонність як однієї, так і іншої концепції у зображенні суспільних русійних сил української історії. Подолання такої односторонності як магістральний шлях відтворення об'єктивної істини, в якому б діалектично сполучалися навіть щонайменше тотожні позиції, вимагає досягнення поліфакторності у визначенні сутнісного співвідношення вище згаданих тенденцій.

Вироблення власної концепції національної самоорганізації виявилось складним завданням для народу, який надто довго був бездержавним і розчленованим. Реальна небезпека, що нависла над українським етносом, зумовила появу радикальних різновидів національної ідеї. Запропонована М. Міхновським формула «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» могла б мати неабиякий об'єднувальний потенціал, якби не сполучалася з ксенофобськими гаслами «України для українців», боротьби проти «усіх зайд». У руслі демократизму й лібералізму перебували поміркованіші варіанти української ідеї, що ґрунтувалися на моделях децентралізації обох імперій та українського автономізму (М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, В. Винниченко). Етатизація української ідеї – прикметна риса її державницьких концепцій (В. Липинський, В. Старосольський). Ідея соборності була невід'ємно пов'язана з ідеєю самостійності. Проте, згідно висновку Л. Нагорної, орієнтація наддніпрянських українців на ідею автономізму робила ідею соборності безперспективною [130, с. 21]. Однак українській політичній думці, на думку С. Костя, політичному рухові бракувало практичного поєднання ідей соборності і державності [96]. Подальша її розробка була здійснена у документах представницького органу Української Національної Ради.

Проводирі Української Народної Республіки на початку своєї діяльності трималися федералістичної концепції, але напад більшовицької Росії на Україну змусив їх, за висловом Михайла Грушевського, до

«очищення вогнем» своїх поглядів. З появою Четвертого універсалу Центральної ради самостійницька ідея остаточно перемогла в українській політичній думці. Акт Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р. ствердив: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною вільною суверенною Державою Українського Народу [202, с. 430]».

29 квітня 1918 року було прийнято текст Конституції Української Народної Республіки, яка відображувала демократичні принципи поділу влади між Всенародними Зборами (парламентом) УНР, Радою Народних Міністрів (урядом) УНР і Судом УНР. Кожній з націй, що населяють Україну VIII розділ Конституції УНР під назвою «Національні Союзи» забезпечував, право в межах УНР на національно-персональну автономію. Державну незалежність України підтримали як народні маси, так і українські політичні організації. Виняток складала Комуністична партія (більшовиків) України, що на своєму I з'їзді ВКП (б). У 5-12 липня 1918 р. у Москві ухвалила резолюцію такого змісту: «I з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму, в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни [78, с. 508]».

У контексті встановлення єдиної української ідентичності надзвичайно символізується й увиразнюється значення Акта Злуки, проголошеного в Києві на Софійському майдані 22 січня 1919 року. «Однині, – підкреслюється в історичному документі, – воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили й за які умирали кращі сини України. Однині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка». Схвалення Соборницького акта Злуки логічно продовжило весь попередній досвід

національно-визвольної боротьби, надаючи реальніших обрисів дальшому прогресивному поступу, предметніше визначаючи його перспективу. В нашій історії небагато фактів такої суспільної значущості, в яких би так велично, консолідовано, зримо й переконливо втілилася воля народу до соборного буття, об'єднання всіх українських земель в єдину державу [112].

3.3. Форми соціокультурної самоідентифікації за радянської доби

Як було зазначено, політичній та інтелектуальній еліті бракувало національної волі до державотворення й соборності. Ця негативна тенденція посилилася після Злуки, коли виявилися розбіжності у засадничих питаннях (земельна реформа, приватна власність, зовнішньополітична орієнтація). Крім того, реалізація ідей соборності в незалежній Україні наштовхувався на інерцію забобонів, імперського мислення, малоросійства, на об'єктивні / суб'єктивні, внутрішні / зовнішні труднощі. Вакуум соціально значущих ідей, різне розуміння пріоритетних цілей, етнокультура, в тому числі й мова, створювали своєрідну альтернативу консолідаційним процесам в суспільстві. Проблеми «двох Україн», двомовності, орієнтаційної двовекторності вимагали від політичних сил визначення пріоритетів, створення адекватних ситуацій. Навіть ті люди, які брали участь в українському національному русі одержували освіту в російських університетах і були в тісному контакті з російською культурою, маючи подвійну українсько-російську ідентичність. Усе це поглиблювало прірву, яка існувала між інтелігенцією і народом, що виявлялося в різному баченні тактики і стратегії політичної боротьби.

Це, наряду із об'єктивними факторами радянської інтервенції, є значним поясненням неспроможності збереження незалежності УНР і входження України до складу СРСР. Проте, незважаючи на загальні оцінки радянської держави як тоталітарної, розвиток ідентичності у ній був достатньо нерівномірним у просторі та часі. На думку Ю. Барабаша, в УРСР після входження до складу Країни Рад був запроваджений режим унітарного державного тоталітаризму [21, с. 118]. Але на нашу думку, політика

«коренізації», що переросла у загальну «українізацію» у 1920-х- поч. 1930 рр. зробила певний позитивний внесок у розвиток української письменності та мови, призвела до появи «націонал-більшовизму», поєднанню питань національного розвитку та ідентичності в рамках соціалістичної ідеології.

Українська мова стала панівною в системі освіти і засобах масової інформації. Вже у 1929/1930 навчальному році 2 400 000 дітей (83,2% учнів початкових шкіл) навчалися в україномовних школах, а 1933 р. – 88,5%. Ці цифри вражають, оскільки до революції україномовні школи взагалі не існували. Хоч у вищих навчальних закладах українська мова замінювала російську повільніше, ніж у початкових чи середніх школах, та навіть у цих інституціях відбулися значні зрушення. До 1930 р. майже всі педагогічні та сільськогосподарські навчальні заклади і 60% індустріальних та технічних були українізовані [94, с. 276.]

КПРС та радянський уряд в Україні давали розпорядження видавництвам газети, журнали та книги друкувати українською мовою. Зріс не лише обіг основних україномовних газет, а й газети, що видавалися на заводах для внутрішнього користування, змінили мову на українську, – з 36% 1929 р. до 72% 1930 р. Із 328 журналів, що видавалися в Україні 1930 р., 278 (або 84%) виходили українською мовою. Упродовж 1929-1930 фінансового року 80% найменувань книжок публікувалося українською мовою. Кількість книжок українською мовою з технічних дисциплін також збільшилася. Хоч загалом у видавничій справі українська мова переважала над російською, виник певний розподіл «сфер впливу» за типами видань: українська мова домінувала в белетристиці, суспільних науках та політичних виданнях для широкого кола читачів, а російська мова – в академічних, наукових та документальних виданнях [177, с. 6]. На кінець 1920-х рр. українська мова стала важливим фактором у містах, навіть у технічних, медичних та партійних закладах України. Опера, оперета, театри, концерти, радіо, культурно-освітня робота в профспілках і засоби масової інформації

функціонували українською. Міста поступово ставали осередками українізації, а не русифікації.

Акцент українського радянського уряду на освіті та писемності українською мовою та на розвитку україномовних газет, журналів, книг закріпив та розширив коло україномовних читачів у містах. Наголошуючи на рівності української та російської мов, українізація піднесла літературну гідність та статус першої. Заохочення розвитку української мови в міських центрах розмило границі поділу на російськомовні міста та україномовні села. Фінансування впорядкування правопису в радянській Україні, лексичне збагачення та загальна стандартизація української мови і визнання цих змін науковцями за межами СРСР наприкінці 20-х років офіційно визначили межі читацького кола цієї мови. В процесі того, як лінгвісти та науковці наголошували на відмінностях між українською і російською мовами та все більше людей навчалися читати й користуватися літературною українською мовою, коло україномовних читачів ставало певною мірою замкненою спільнотою, що відрізнялася від російської. Вже 1929 р. один радянський аналітик стверджував, що мало хто з тих, хто розмовляв тільки російською, могли розуміти сучасну українську мову [63, с. 122].

Уперше мільйони людей почали сприймати себе українцями (а не просто селянами) і уявляти свою окремішність [7, с. 15]. Розвиток української писемності та революція в українській друкарській справі допомагали українцям усвідомлювати себе членами єдиної української нації. Українізація, отже, підтвердила, що можна бути водночас сучасною людиною, міським жителем та українцем. Але ця нова міська українська ідентичність не була універсально прийнятою.

Формування національної ідентичності відрізнялося від регіону до регіону, від міста до міста, залежало від їхнього зв'язку з промисловістю та близькості до Російської республіки. Коли індивідууми стикалися з міським світом та його модернізуючими інституціями, вони різною мірою пристосовували ними набуті економічні, релігійні, класові, мовні та

культурні традиції, їхнє походження та час, проведений ними в місті, допомагали визначити, чому різні урбаністичні групи по-різному реагували на національне перетворення в містах. Збереження, зміна чи підтвердження національних ідентичностей і поведінки «скріплювалися не інтересами, а формувалися взаємовідносинами». Ці сукупності зв'язків та асоціацій були випадковим збігом обставин. Передусім національна ідентичність була (і все ще залишається) «станом мислення», а не станом модернізації. В 20-х рр. різні індивідууми та різні групи сформулювали різні «стани мислення».

Однак вже на початку 1930 рр. розгорнулася запекла боротьба проти українського націоналізму, яку очолив безпосередньо П. Постишев. Початок її було ознаменовано Голодомором 1932-1933 р., який є досі болючою темою історії українського народу і, безперечно, заслуговує на окреме дослідження. В результаті було винищено українське селянство східної та центральної України, які залишались носіями української ідентичності, зберігали традиції та історичну пам'ять, а крім того, зберігали психологічні індивідуалістичні господарські складові української ідентичності, які відрізняли українців від східних сусідів протягом сторіч.

На етапі «кадрової революції» наприкінці 1936 – на початку 1937 рр. з Компартії було виключено й заарештовано 25 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У. Протягом березня 1937 р. було замінено практично всіх завідуючих відділами ЦК КП(б)У і призначено секретарів райкомів та міськкомів партії переважно з Донбасу. У 1937-1938 рр. в Україні було заарештовано 265 669 чоловік, значну частину з яких розстріляли. Загалом з початку сталінської революції «згори» до нападу німецьких військ органами держбезпеки в Україні було арештовано 739910 чоловік [137, с. 119]. Це були люди, що, подібно до Скрипника та Хвильового, розчарувались у російському комунізмі, чинили йому опір і свідомо йшли на смерть або ж були механічно втягнуті між триби каральної машини. Як зазначає Б. Кравченко: «комуністична Москва» перестала вірити «комуністичному Києву»: страх перед націонал-комунізмом був такий великий, що почався

відстріл українських партійних кадрів усіх рангів без розбору. Микита Хрущов, що його Сталін 1937 р. прислав наводити порядок в КПУ, писав: «Не залишено жодного секретаря районного виконавчого комітету, жодного секретаря Ради народних комісарів, ба навіть жодного депутата. Ми мали починати перебудову з нуля [86, с. 195]».

На думку сучасного дослідника О. Штейнле за часів сталінської доби українська ідентичність суттєво послабла. Першою та основною причиною цього був вектор національної політики Центру. Після згортання політики коренізації у першій половині 1930-х рр., він був спрямований на боротьбу з «буржуазним націоналізмом». Спроби заявити про національну особливість цілком підпадали під це поняття і придушувалися «на корені». Сумна доля українських націонал-комуністів, винищених у 1930-і рр., слугувала жорстоким прикладом того, до чого може призвести вияв та спроби відстояти українську ідентичність в СРСР. Окремі представники еліти повоєнної України приймали активну участь у розгромі націонал-комунізму. Саме М.С. Хрущов (якому приписують приязне ставлення до України, її мови та культури) на XVIII з'їзді ВКП(б) 1939 р. виголошував: «Український народ з ненавистю ставиться до буржуазних націоналістів, до всіх цих підлих шпигунів любченків, хвиль, затонських та іншої нечисті. Ці недолюдки, покидьки людства прокляті трудящими Радянської України. Ми повинні суворо пам'ятати слова великого Сталіна про капіталістичне оточення. Наші успіхи повинні ще більше загострити нашу пильність та відточити нашу зброю для нещадного винищення ворогів [209, с. 222]». Після деякого послаблення національного тиску в роки війни (влітку 1942 р. Сталін навіть усунув М.С. Хрущова від українських справ з мотивацією, що він не українець [199, с. 450]), боротьба з вираженням національної окремішності відновилася у повоєнні роки.

Другою причиною ерозії української ідентичності серед еліти УРСР було становлення альтернативної ідентичності – радянської. Фактично вона почала формуватися паралельно з утвердженням радянської державності і

найбільш закінченого цілісного вигляду набула в концепції «злиття націй та утворення нової історичної спільноти – радянського народу». Про її появу виразно говорив новий постулат, висунутий на VI конгресі Комінтерну у 1928 р.: «СРСР – батьківщина трудящих всіх країн». Особливо активно формування радянської ідентичності (і водночас посилення в ній російського етнічного компоненту) відбувалося у 1941-1945 рр. Війна дала сильний поштовх відродженню російських традицій: до пропагандистського арсеналу були занесені імена російських героїв Олександра Невського, Дмитра Донського, Петра I, Олександра Суворова, Михайла Кутузова; відновлювалися традиційні для російської армії погони, звання, нагороди, гвардійські частини; у 1943 р. відродилося скасоване патріаршество Російської православної церкви [113, с. 37]. Логічним продовженням у формуванні нової ідентичності стало створення державного гімну СРСР (на заміну національно нейтральному «Інтернаціоналу») наприкінці 1943 р., який розпочинався словами «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки Великая Русь».

Внаслідок цілеспрямованої політики з творення нової ідентичності виник новий тип «радянської людини». «Це люди, – пише філософ П. Кралюк, – для яких батьківщиною був Радянський Союз. Вони могли прижитися в будь-якій точці «от Москвы до самых до окраин». Їхньому світосприйманню відповідали слова однієї популярної пісеньки – «мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз». Для них національність не мала якогось принципового значення, а національні території були такою собі непринциповою екзотикою в однорідному радянському просторі. Мовою спілкування цих людей, звісно, була мова російська. Культурний світ їхній теж був переважно російським, щоправда, в уже скорегованому радянському варіанті [98]».

Самоідентифікація себе як «радянської людини» надавала ряд переваг представникам українського істеблішменту. З одного боку, вона звільняла від підозр в українському націоналізмі, слугувала доказом лояльності. З іншого –

у випадку перекидання на роботу за межі УРСР, не потрібно було змінювати мову спілкування та приховувати чи захищати свої національні орієнтації. Тож сприйняття радянської ідентичності позбавляло від багатьох «незручностей», пов'язаних з національним походженням. Відтак формувалися особистості, яких О. Довженко влучно охрестив «суржики з начальства».

Фактором, що значно прискорював ерозію української ідентичності серед еліти УРСР, було панівне становище російської мови у політичному житті республіки. Особливо помітним це було в партійному житті КП(б)У. Російською велися протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату, пленуми ЦК. Це примушувало переходити на російську навіть україномовних діячів. Як зазначав югославський комуніст М. Джилас, який у 1945 р. відвідав Радянську Україну, він та інші члени делегації Югославії були вражені «неукраїнським характером» уряду та помітною русифікацією суспільного життя в УРСР [61, с. 88].

Щоденникові записи О. Довженка показують, що у повоєнні роки ситуація аніскільки не змінилася. «Власне кажучи, – написав він у 1952 р. – українські письменники вже увійшли в суперечність з усім існуючим станом справ у державі. На їхньому боці лише формальна буква Конституції Великого Сталіна. Але Центральний Комітет партії України та Уряд говорить та видає свій офіціоз лише російською мовою і викладання у вузах та десятилітках ведеться також російською. ...становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ [64, с. 328]».

Цікавими є у цьому сенсі дані переписів населення та етнічний склад населення, що визначається ними. За час Другої світової війни та перших повоєнних років, коли відбувався обмін населенням між країнами Європи, в етнічній будові української людності проходили великі зміни. З поширенням та зміцненням зверхності російських можновладців на всю територію України територіальні відмінності розвитку етнічної структури населення

України зменшилися, а територіальні відмінності визначальних напрямів її розвитку взагалі зникли. Частка росіян різко коливалася, але у підсумку зазнала стрімкого зростання. Серед евакуйованих з УРСР на схід «совєтських» громадян принаймні половину становили росіяни, що призвело до швидкого зменшення частки росіян на окупованих німцями та їхніми союзниками українських територіях.

Великих коливань зазнала частка українців, яка у підсумку помітно зросла. До літа 1941 р. частка українців становила не більше 71 % населення. Та лише через рік українці становили вже 75-80 % усієї людності (збільшення частки становило 4-9 відсотків). Разом з пересуванням фронту зі сходу України на захід частка українців зменшувалася [203, с. 119]. Частки німців (переважно через депортацію та репатріацію) і кримських татар (переважно через депортацію) було зведено нанівець, а частки євреїв (переважно через холокост і еміграцію), поляків і чехів (переважно через репатріацію) зменшилися у декілька разів.

У повоєнні роки після приєднання до України західних областей та Криму у 1956 р. ідентичність особистості стала ще більш фрагментованою. Дослідники етнічного та демографічного руху українського населення в УРСР виділяють 1947-1987 р. як період увиразнення структурної двоетнічності української людності. До кінця 1980-х рр. відбувалося неухильне зростання частки росіян та спадання частки українців. Тривало зменшення чисельності та питомої ваги євреїв і поляків. Двоетнічність в УРСР робилася дедалі виразнішою. Такий розвиток визначався відставанням українців від росіян у суспільно-політичному розвитку і реально здійснюваною (хоч і не проголошеною) національною політикою КПРС, спрямованою на обрусіння українців та України [204, с. 120].

Особистість у західній Україні рідко ідентифікувала себе у якості «радянської людини» – тому відзначилось посилення регіонального рівня ідентичності, наряду із соціальним. Головними ж носіями української ідентичності серед еліти УРСР повоєнних років були представники

української творчої інтелігенції – О. Корнійчук, П. Тичина, М. Бажан та інші видатні діячі мистецтва та науки України. Специфіка їх професійної діяльності – літературна творчість – допомогла їм зберегти свою національну орієнтацію та відстояти її під час переслідування «буржуазного націоналізму» [209 с. 224].

У 60 рр. ХХ ст. стали виникати дисидентські рухи правозахисного і національного характерів. В. Щербицький на засіданні політбюро ЦК КПУ 19 червня 1972 року схарактеризував ситуацію в Україні як небезпечну для радянської влади, звинуватив творчу інтелігенцію в націоналізмі, долучивши до «злочинців» і Петра Шелеста – за книжку «Україна наша радянська» і за те, що на письменницькому з'їзді той закликав «берегти нашу рідну українську мову».

Це був час певного піднесення української національної свідомості, розбудженої книжкою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та багатьма іншими творами письменників-шістдесятників і дисидентів, які ставили ту ж таки проблему – лицемірність ленінської національної політики. З людей освічених і незламних у своєму патріотизмі сформувався український рух опору. Політичне мислення цих людей сміливістю і чітким розумінням колоніального становища України перейшло в історію як підготовчий етап до створення Народного руху України і розвалу червоної імперії. Духовними провідниками інтелігенції стали політичні в'язні: Левко Лук'яненко, Юрій Бадзьо, Вячеслав Чорновіл, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Михайло й Богдан Горині та багато інших борців за свободу.

На них орієнтувалися не заарештовані, але взяті під нагляд і підслух найталановитіші письменники. Водночас ідея української державності поширилася в середовищі наукової, гуманітарної і технічної інтелігенції, яка наприкінці 80-х років створила багато громадських напівлегальних антирадянських організацій. Так виникла троїста плеяда українських інтелігентів, що організувала Рух, очолила антирадянські демонстрації і

мітинги, повела за собою народні маси і, зрештою, створила революційну атмосферу, єдиним мирним виходом з якої могло бути тільки проголошення самостійної України.

3.4. Трансформація самоідентифікації в сучасному соціокультурному просторі України

Розпад СРСР і проголошення державної незалежності стали об'єктивною історичною можливістю для України знову обрати шлях самостійного державного розвитку. Англійський соціолог Е. Сміт у найвідомішій, можливо, праці на дану тему подав зручну типологію двох модерних втілень задоволення цієї загальнолюдської потреби приналежності до нації. Згідно з його концепцією національна ідентичність може виражатися в так званій «етнічно-генеалогічній» (органічній) формі або в «громадянсько-територіальній» (інституційній). Перша окреслює приналежність до нації на підставі спільної крові, історичного міфу походження, культури, спадщини. Таке втілення національної ідентичності, характерне для доби козаччини, національного розвитку України ХІХ-ХХ ст., було дуже сильною мобілізуючою силою в боротьбі спільноти за національне самовизначення, але як тільки існує вже здобута держава, органічне поняття нації може призвести до дуже поганих наслідків, крайнім вираженням яких є фашизм. Як антипод концепції нації-організму Сміт пропонує так званий «інституційний націоналізм». Такий тип ідентичності (і звісно патріотизму) виражається у формі почуття приналежності до державних інститутів та гордості за політичні (на відміну від культурних) символи. Вірування в спільну кров і спадщину тут зайві, адже центром уваги є інститути державності: територія, конституція, монарх, президентство, парламент.

Отже, українське суспільство віднайшло себе у формі самостійної держави у 1991 р. і при цьому стикнулося із питанням розв'язання проблеми національного відродження (а особливо після раптового краху старих структур) шляхом утвердження авторитету держави [125 с. 61]. Такий

авторитет не запозичується, а виробляється на основі вітчизняного культурно-історичного досвіду багатьма поколіннями працьовитих і волелюбних українців – патріотів своєї Батьківщини [84 с. 19]. Безумовно, відродження української держави супроводжувалось бурхливими процесами у політичній та соціокультурній сферах, і перша, виходячи з концепції Е. Сміта була не менш важливою, а, враховуючи історичні реалії викладені вище – навіть більш первинною для розколотої та денаціоналізованої України початку 1990-х рр.

Нерівномірність соціокультурного історичного розвитку різних регіонів України дає нам змогу стверджувати, що характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна різниця в тому, як відбуваються ці процеси в окремих регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження з таких ключових аспектів, як мовно-культурний, релігійно-конфесійний, регіональний, державно-політичний, геополітичний, дозволяють виявити найвиразніші розбіжності в ідентичностях громадян, специфіку утворення єдиної української національної ідентичності.

На думку В. Крисаченка, специфічною особливістю етнополітичної ситуації в Україні є використання етнічного чинника регіональними елітами з метою політичної мобілізації населення регіонів. Такий інструменталістський підхід до етнічності уможлиблює виокремлення населення регіонів як певних квазіетнічних груп шляхом визначення та конституювання субетнічних ознак – соціокультурного підґрунтя консолідації територіальних спільнот. Варто зазначити, що інструменталізація етнічності, з одного боку, є компенсаційним механізмом, що має подолати негативні наслідки тривалих дезінтеграційних процесів та руйнування колишніх інституціалізованих соціальних зв'язків на національному рівні, проте, з іншого боку, створює небезпеку для загальнонаціональної консолідації, позаяк сприяє як міжрегіональному протистоянню, так і протистоянню між центром та регіоном [101 с. 211].

Як свідчать соціологічні опитування Інституту соціології НАН України, розподіл преференцій між громадянами України різних регіонів значною мірою залежить від місця проживання, тобто від територіальної, регіональної ідентифікації. Передусім це стосується східних та південних регіонів України, де, внаслідок значної етнокультурної строкатості й водночас соціокультурної гомогенності населення російськомовних промислових міст, етнічна ідентичність дедалі більше поступається ідентичності регіонально-територіальній. У цьому контексті набуває особливого значення позиція місцевих інтелектуальних осередків, спроможних використати місцевий соціокультурний матеріал для обґрунтування історичної та культурної «особливості» певної територіальної спільноти. Як не дивно, цьому сприяє чи не найдемократичніша в Європі система освіти для національних меншин. Випускники відповідних шкіл, не володіючи не те що українською, але навіть і російською мовою, готові інтегруватися у будь-яке суспільство – угорське, румунське, польське та ін., – лише не в українське. В Україні існує кілька регіонів, де можна спостерігати передумови для виникнення сепаратистських рухів, в основу яких покладені конфесійні, мовні, етнічні, політичні, економічні та культурні чинники. До регіонів, де наявний передсепаратизм, тобто існують передумови для виникнення сепаратистських процесів, слід віднести передусім Крим, Донбас, Закарпаття [101 с. 212].

Процес регіоналізації тісно пов'язаний з формуванням регіональної ідентичності. Вона розглядається як багаторівнева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо. Разом з гендерною, вона може бути віднесена до числа фундаментальних. Регіональна ідентичність дає можливість кожному індивідові відчути себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором. Водночас, виступаючи мобілізуючим ресурсом, регіональна ідентичність є основою формування регіоналізму як соціально-політичного руху.

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та іншій сферах. Регіональна ідентичність може поєднуватися з національною. Найчастіше суб'єктивна ідентифікація має кілька рівнів: місце, де народилася людина, місце, де вона проживає в даний момент, регіон, територія держави. Домінування в суб'єктивній ідентифікації залежить від низки об'єктивних обставин, конкретної ситуації, а також від суб'єктивної характеристики індивіда: етнічної, індивідуально-психологічної тощо [5, с. 182].

Згідно з О. Кривицькою, сьогодні в Україні можна виокремити, виходячи з пріоритетів у культурній, економічній, зовнішньоекономічній і партійній сферах, два типи ідентичності населення: «український» (галицький тип) і «радянський» (донецький тип) [100, с. 15]. При цьому дослідниця розглядає східно-південну групу (Донбас) як регіон зі слабо виявленими сепаратистськими настроями, тоді як до регіонів з переважно автономістськими настроями відносить південну групу областей (виділяючи такі мотиви, як проросійські настрої, економічний гегемонізм), західну групу областей (націонал-патріотичний настрій) та Закарпатську область (економічна мотивація).

В Україні також існують відмінності між етнічною і мовною самоідентифікаціями, тобто спостерігаються розбіжності між етнічним походженням та мовною ідентифікацією. Дослідження підтверджують, що у Західному регіоні українцями себе вважають 92% опитаних (росіянами 5%), тому характерним для його громадян є поєднання етнічної та мовної самоідентифікації, понад 90% респондентів цього регіону вважають рідною українську мову. У Центральному регіоні – 90,9% українцями (росіянами 7,8%), серед них 86,1% опитаних віком до 55 років і старші вважають рідною українську мову, російську – 12,1%. Серед молоді українська мова є рідною

для 83,7%, а для 16,3% – російська. Ще більше розбіжності у мовній сфері спостерігається на Сході країни. Українців у регіоні – 65,4%, росіян – 31,5%, серед українців – 56,5% вважають рідною українську мову, 41,7% – російську. Контрастною є мовна самоідентифікація молоді: 68,3% із них вважають рідною російську мову, 29,6% – українську. У Південному регіоні – 59,6% вважають себе українцями і 33,7% росіянами. Для 59% опитаних українців цього регіону рідною є українська мова, 37,3% вважають рідною російську. Серед молоді російська мова є рідною для 63,9%, українська – для 27,9% [178, с. 54]. Таким чином, на регіональному рівні існують особливості функціонування в Україні трьох лінгвоетнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців і російськомовних росіян.

Однак на державному рівні використовується примордіальний (західний) підхід до етнічності та національної ідентичності, ігнорується соціально-культурний напями. Це означає – етнічна належність розглядається як природжена. У державі етнічне походження фіксується по батьках, що автоматично означає його мовну самоідентичність. Це є помилковим, на думку М. Шульги [210, с. 80]. Окремі представники еліти, лідери політичних партій проблеми мовного розвитку зводять лише до етнічної концепції нації. Адже будь-яка ознака нації несе в собі певним чином і етнічне і суто соціальне навантаження, у зв'язку з чим мова є ознакою і етнічної, і політичної теорії нації. Це підтверджує Ю. Римаренко: «Мова найбільш етнізована базова ознака нації – тісно пов'язана з таким гостро соціальним явищем, як національна культура, спільність території, крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри [156, с. 49]». Етнічне і соціальне тісно переплітається у сфері національної психології, національного характеру та ідентичності.

Регіоналізм в Україні є об'єктивною реальністю. Нерозв'язані питання соціально-економічного, правового, культурно-етнічного характеру підсилюють відцентрові тенденції, процеси регіоналізму, перетворюють їх на одну з найскладніших проблем внутрішнього життя країни. Об'єктивно

існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів. Про це свідчить, зокрема, ситуація, що виникала під час виборів народних депутатів України 2002, 2006 та 2007 рр. та виборів Президента України 2004 та 2010 р.

За умов слабкості спільної ідентичності конфліктність політичного процесу набуває якісно нового характеру. Виразники інтересів спільнот з конкуруючими ідентичностями сприймають дії та заяви своїх опонентів як загрозу власному суспільному буттю. Внаслідок цього різко зменшуються можливості для діалогу та пошуків компромісу зі спірних питань, будь які протиріччя стають антагоністичними. Фактично, кожен важливий крок, особливо у сфері зовнішньої та гуманітарної політики розглядається виключно у руслі протистояння. Формується налаштованість на саботування будь яких ініціатив, які можуть принести «користь» опонентам, без огляду на ступінь їх потрібності чи навіть нагальності для суспільства у цілому.

Практика суспільних взаємодій, усталена у певних ідентичностях, руйнується, і політичні інститути втрачають можливості забезпечення комплексної комунікації та діяльності на задоволення інтересів групи. Месиджі політичних акторів сприймаються лише певними сегментами соціуму. Для отримання політичного капіталу політику чи партії достатньо позиціонувати себе як захисника інтересів носіїв тієї чи іншої конкуруючої ідентичності. Вже нині дія цього чинника стимулює окремих представників вітчизняного політикуму до спекуляцій на ґрунті ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства.

За таких умов при будь якому загостренні політичної боротьби, зокрема під час проведення виборчих компаній, зростають ризики спровокованих чи навіть спонтанних конфліктів, які можуть перерости у

самопідживлюване громадське протистояння з непрогнозованими наслідками. Наявність чіткого регіонального характеру ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства приводить до постійного використання у політичній боротьбі тем автономізації чи навіть виходу зі складу України тих чи інших територій. Хоча відповідні заяви носили переважно епатажний та ситуативний характер, у суспільному дискурсі поступово посилюються уявлення про об'єктивно обумовлений національно-ідентифікаційний розкол країни на «дві України», та про бажаність виключення з її складу окремих регіонів (у залежності від світоглядних преференцій західних або навпаки південно-східних). Показовою у цьому відношенні є позиція, висловлена відомим вітчизняним письменником Ю. Андруховичем [10].

Безпосереднім наслідком фрагментації політичного поля через протистояння конкуруючих ідентичностей є низька легітимність політичних інститутів, зокрема й вищих органів державної влади, яка суттєво обмежує їх здатність виконувати свої нормативні функції. Значна частина населення України у будь-якому випадку опозиційно налаштована до правлячих політичних сил не через їх конкретні кроки, а через суб'єктивні почуття загрози для носіїв певної ідентичності. Відповідний чинник обумовлює вразливість політичного керівництва України для зовнішнього тиску, заснованого на погрозах спровокувати та/або підтримати виступи проти влади.

Проблеми зі спільної ідентичності громадян впливають не лише на владу, але й перешкоджають процесам формування політичної культури та громадянського суспільства. Брак спільних цінностей та громадянських практик породжують низький рівень правової свідомості у громадян. Недостатній рівень спільної ідентичності на рівні країни значно посилює загрозу сепаратизму. Перш за все, можливе зростання важливості регіональних ідентичностей, на основі яких здатні сформуватися потужні ірредентиські рухи.

Значною мірою з дією цього чинника пов'язана загроза стабілізації перебування України у «сірій зоні» міжнародної політики. Недостатній рівень спільної ідентичності у громадян унеможлиблює прийняття рішення, яке задовольнило б більшість суспільства. За таких умов настає феномен «двоїстої розколотості», коли вибір зовнішньополітичних стратегій однаковою мірою може бути здійсненим на користь різних напрямів, або навіть у принципі не реалізується, а окремі зовнішньополітичні заходи носять взаємосуперечливий характер.

За умов зростання міри індивідуальної свободи особистості, притаманних для сучасного розвитку глобалізованого світу, її національна та мовна самоідентифікація громадян стали практичними питаннями, від розв'язання яких залежить подальше соціокультурне оновлення суспільства. Денаціоналізація значної частини української спільноти все частіше стає причиною не лише етнічного конфлікту, але й конфлікту внутрішнього – кожної окремої особистості, що в свою чергу призводить до агресії.

На думку О. Удада, протягом тривалого часу викладання історії продукувало й нав'язувало імперський варіант трактування історичного процесу. Відповідно до нього, історичні події розглядалися як об'єктивно однозначна, лінійно-детермінована схема, а національне, класове. Державне ставилося вище за духовні права та ідентифікацію особистості. У сучасних умовах доведення тих чи інших пріоритетів до їх більш чи менш толерантного погодження протиставляється однобокості їх розміщення як визначальних. Елементи індивідуального й загальносуспільного сьогодні повинні бути так погоджені, щоб, з одного боку, виразити унікальність історичної події, участі в ній особистості, а з іншого, втілити цивілізаційну єдність будь-якої соціальної дії і з загальноісторичним середовищем, без однобокого виділення пріоритетності тієї чи іншої тенденції [189, с. 10].

У специфіці української історії, зазначає О. Корх, має місце «розгортання ...двох багато в чому принципово відмінних культур, що нав'язували українцям часто взаємовиключні парадигми поведінки –

раціональну або емоційно-почуттєву, екстравертивну, спрямовану на опанування зовнішнього світу, або інтровертивну, зорієнтовану на самозаглиблення і втечу від дійсності, прагматично-активістську або аскетично-споглядальну, толерантно-плюралістичну або нетерпимо-ортодоксальну [97, с. 12-13]». Такий підхід дає змогу відчутти визначальність відомих тенденцій відносно співвідношення індивідуальних і колективістичних цінностей в українському житті. Досягнення толерантного консенсусу їх у реалізації співпричетності індивідуальної свідомості сьогоdnішнім суспільним інтересам в Україні як втілення національної ідеї є глибинною сутністю сучасної трансформації нашого суспільства. І «... пошук нових можливостей для виживання і розвитку визначає основний напрямок соціогенезу, його органічну сумісність з етикою індивідуалізму, економічною і політичною свободою особистості [97, с. 159]», тобто найкращий синтез індивідуальних і суспільних інтересів як втілення гармонійного суспільного поступу.

Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності.

З огляду на викладене вище, на нашу думку, національна ідентичність громадян України має бути сформована, насамперед, на засадах спільного громадянства, утвердженні громадянських свобод, побудові консолідованої демократії, створенні умов для повноцінного та гармонійного розвитку культур національних меншин та етнічних груп. Для цього є необхідні передумови. Як свідчать дані соціологічних опитувань, громадяни України (за виключенням Криму) виявляють високий рівень патріотизму,

підтримують ідею єдності та територіальної цілісності України, пов'язують з нею своє майбутнє.

Провідною тенденцією останніх десятиріч дослідники відзначають зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів. Це, з одного боку, відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого – створює небезпеку політизації етнічності, під якою в даному контексті ми розуміємо використання етнічних маркерів ідентичності в політичній конкурентній боротьбі як засобів групової мобілізації. І. Онищенко пише: «Держава повинна не українізувати росіянина, єврея або поляка, це може призвести лише до протистояння, а забезпечити можливість вільного розвитку усіх етносів у демократичній державі зі спільною ідеєю будівництва нової нації – не української, а всього народу держави України. Тільки такий підхід у змозі подолати суперечності між державою та нацією [143, с. 189]».

Складність проблеми ідентичності, що не може бути однозначно розв'язана без суттєвих втрат для громадського спокою і стабільності держави, спонукає деяких дослідників відмовитися від її постановки в принциповій і гостро актуальній площині, що є, вочевидь, реакцією на надмірну політизацію цієї проблеми впродовж останніх років. Натомість пропонується на певний час відмовитися від ідеологічного протистояння і зосередити увагу держави і громадськості на вирішенні прагматичних завдань державного будівництва.

У розумінні В. Литвина, його підґрунтям має бути «навіть не ідеологія, а своєрідна духовна іпостасність, акумулятивна внутрішня спрямованість державного існування, що перманентно наснажувалася б щирими прагненнями майже всіх членів суспільства до об'єднання. А таке можливе лише на міцній базі дотримання загально визнаних моральних і наукових цінностей, точної й оптимальної відповідності здійснюваного курсу настроям

та уподобанням окремих «я», з гнучкою його корекцією у процесі розвитку, звісно – при принциповому збереженні стратегічної мети [112]».

Завдання полягає в тому, щоб стратегія розвитку України не виглядала холодним схоластичним ученням чи зібранням «першотравневих гасел», а становила осмислений план дій через мобілізацію на творчу справу кожного індивідуума. Сьогодні конче необхідна системна мотиваційна спонuka, що наповнювала б смислом існування мільйони людей в ім'я побудови демократичної України [112].

В якості висновків можна сказати, що уявлення про загальногромадянську ідентичність усе більше стає провідними у дослідженнях проблем та перспектив української національній самосвідомості. Тому теоретичні та практичні дослідження мають безпосередньо стосуватися проблеми зміцнення української ідентичності в якості громадянської, зменшення потенціалу сепаратизму, залучення до державотворчого процесу представників усіх етнічних груп, зміцнення можливостей держави у протистоянні як внутрішнім кризам, так зовнішньому геополітичному самовизначенню. Із зазначеної системи вартостей впливають деякі настанови, що фіксуються у національній свідомості (насамперед на її буденному і, так би мовити, публіцистично-культурологічному рівні) та національній ідеї, і свідчать на користь прийнятності національної ідеї для всіх громадян України.

По-перше, це настанова на повернення гармонії людини і природи. Ця гармонія людини із землею, працею на ній є основою світогляду, національної психології українців, всієї культури нації. Не випадково В. Липинський розглядав селянство як носія модерної української нації і державності. «Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої Української нації [117, с. 72]».

По-друге, це подолання економічних наслідків глобальної кризи, підвищення рівня життя та зменшення соціального розшарування. Будь-яка

особистість схильна відчувати себе громадянином більшою мірою тоді, коли життя у країні не пов'язане із зубожінням, проблемами фізичного виживання та соціальною напругою.

По-третє, це необхідність остаточного утвердження правової держави та розвитку громадянського суспільства як запоруки можливості реалізації прав особистості та сфери для цієї реалізації. Питання про громадянське націотворення не стосується «ліквідації» чи «відміни» «національностей» і «етносів» у країні, розвитку культурної розмаїтості. Це питання цілеспрямованих доктринальних зусиль по утвердженню загальногромадянської ідентичності, яка не виключає етнокультурні приналежності і без якої не може існувати жодна держава. Адже держава – це не лише кордони, інститути і правові декларації, але й те, як вони існують в уявленнях людей. Якщо таких уявлень як однієї з домінуючих ідей немає, то нема й держави [183, с. 215].

Висновки до третього розділу

Радянський тоталітаризм майже сімдесят років примушував особистість до колективної ідентифікації з образом «будівника комунізму» – «радянської людини» і це стало основою для розмивання ідентичності більшості індивідів у тоталітарному суспільстві. Перехід України до демократичного громадянського суспільства, яке поступово вивільняється від патерналістської опіки держави, загострює проблеми самоідентифікації особистості, оскільки кількість джерел, зразків для ідентичності в демократичному суспільстві суттєво зростає.

Процес самоідентифікації «радянської людини» у вітчизняній історії поставав насамперед як руйнування історичної пам'яті українців, як зречення культурних (релігійних, політичних, правових, господарських та інших) традицій. Така самоідентифікація під ідеологічним та державно-репресивним тиском деформувала національну культуру, довільно обираючи з неї одні

елементи («народні»), і штучно вилучаючи з неї інші («буржуазно-націоналістичні»), що нищило основу самоідентифікації особистості на етнічно-національному ґрунті. В результаті «радянська людина» засвоювала спотворений образ особистості як частини «нової історичної спільності – радянського народу», що в усьому відрізнявся від іншої частини людства.

Специфіка самоідентифікації особистості в сучасній Україні в цілому відповідає ситуації в пострадянських країнах – особистість: 1) стає менш ідеологізованою та залежною від держави; 2) схильна до толерантності в умовах політичного, світоглядного плюралізму та ринкової економіки; 3) виявляє тенденцію до зростання незалежності в справах, судженнях, вчинках (стосовно держави та суспільства в цілому); 4) має підвищену динаміку здобуття особистісної ідентичності, але і більшу динаміку її зміни чи втрати; 5) стає більш залежною від наявної в суспільстві соціальної ієрархії.

Здобуття державної незалежності Україною не призвело до «автоматичної» заміни зразків ототожнення і розрізнення в самоідентифікації особистості. Порушення в сфері самоідентифікації особистості призвели і призводять до розщепленої суспільної свідомості, втрати консенсусу стосовно орієнтирів соціального розвитку, непослідовності державної політики та інших деструктивних явищ в усіх сферах соціального життя. В умовах соціальних трансформацій, коли самоідентифікація з певною соціальною групою, місцем проживання, сімейним станом та іншими чинниками переживають кризу, для багатьох основою стабільності стала етнічно-національна ідентичність.

Самоідентифікація на основі етнічних та національних елементів все ще не здобула визначального характеру, оскільки рівень етнічної компетентності переважної частини населення є надзвичайно низьким. Саме тому образ «української людини» перебуває на стадії власного теоретичного та практичного становлення. Переважна більшість наших співвітчизників вже не ідентифікують себе з «радянською людиною», але певні елементи свідомості, способів соціальної взаємодії та норм і цінностей з

комуністичного минулого все ж спотворюють індивідуальну та колективну самоідентифікацію.

В умовах плюралістичної демократії та громадянського суспільства зростає роль самоідентифікації особистості, тобто відносно самостійний від групового, колективного способу ідентифікації. Однак помилково вважати, що прийняття особистістю етнічної (етнічно-національної) ідентичності зменшує прояви її свободи. Навпаки, дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України підтверджують, що колективні елементи в самоідентифікації особистості посилюють її соціальний статус, міру захищеності та впливу на стан суспільних справ.

Процес самоідентифікації особистості в сучасному українському суспільстві відзначається змінами як в структурних, так і в символічних компонентів. Деякі структурні чинники (соціальний статус родини, місце проживання, професійна належність та інші) самоідентифікації особистості зазнають значного соціально-економічного тиску в умовах кризової трансформації вітчизняного соціуму. Символічні чинники самоідентифікації особистості (мова, релігійна належність, етнічна належність) також перебувають у суперечливому взаємозв'язку із загальними процесами та відносинами в українському суспільстві. В основі суперечностей перебуває національна культура, яка потребує пристосування традиційної (до-модерної) етнічно-національної символічної картини світу, центральне місце в якій займає образ українського народу, до вимог сучасного глобалізованого світу без суттєвих втрат для етнокультурної ідентичності особистості.

Підсумовуючи, можемо зауважити, що, незважаючи на глобалізацію, інформатизацію та певне розмивання культурних та етнічних кордонів, певний досвід існування в якості незалежної держави (відносно тривалий, порівняно із попередніми етапами української історії) питання національної ідентичності особистості в нашій країні досі є актуальним.

На нашу думку, національна ідентичність є тим гармонізуючим фактором, який може поєднувати особистість із соціокультурною

спільнотою, давати їй відчуття належності не лише до групи людей (як професійна, гендерна,), а й відчуття «дому», спорідненості із землею та іншими людьми, які живуть на ній, що безперечно, має позитивний вплив у глобалізованому ХХІ, де існує криза та трансформація ідентичності особистості.

Взаємозалежність між силою і привабливістю спільної ідентичності та рівнем захищеності національних інтересів і цінностей пов'язана з тим, що саме спільна ідентичність є основою буття спільнот, зокрема і народу (політичної нації) – суверенна у демократичній країні. Реалізація народного суверенітету ефективна лише тоді, коли висока суб'єктивна цінність ідентифікації з народом для членів цієї спільноти дозволяє погоджуватися на обмеження у реалізації важливих для них особистих, групових та корпоративних інтересів, неминучі при політичному врегулюванні існуючих у соціумі суперечностей та проблем.

РОЗДІЛ IV

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

4.1. Сучасна українська людина: ідеал і реальність

Розглянувши самоідентифікацію як процес самоуподібнення, встановлення тотожності особистості з іншими людьми (групами, стратами, об'єднаннями, угрупованнями), важливо дослідити процес її історичного становлення, особливо, перехід від людини «радянської» (Хомо советикус) до сучасної української людини. Перехід самоідентифікації особистості до конституювання української людини сучасного типу в контексті аналізу ідеалу та реальності національного характеру, а також політичних, економічних та соціокультурних аспектів цього складного і суперечливого процесу. Нам належить дати відповідь на питання про особливості самоідентифікації особистості в кризовому суспільстві та виявити основні суперечності самоідентифікації в контексті реального соціального середовища і культури.

За доби глобальних змін значна частина людства опинилася в ситуації кризи ідентичності. Наступ масової культури, інформаційної економіки та глобальної політики занадто сильно впливає на усталені образи національних культур, на визначальні соціальні інститути, вікові традиції та інші елементи соціального буття, які протягом багатьох століть впливали на процеси ідентифікації особистості. Технічні інновації, безперервна конкуренція індивідів, моральна безвідповідальність масової культури, руйнування усталених форм комунікацій, переоцінка ролі статі можуть призвести до втрати людиною не тільки усталених соціальних, але і природно-біологічних видових властивостей, що негативно впливає на самоідентифікацію особистості в умовах глобалізації. У випадку ж сучасної ситуації в Україні, проблеми самоідентифікації особистості поглиблюються, насамперед,

складним процесом соціальних трансформацій, пов'язаних з переходом від комунізму до демократії, від тоталітарного до громадянського суспільства.

Тож до загально-цивілізаційних аспектів кризи ідентичності (зростання відчуження між індивідами, порушення усталених образів соціальних груп, класів, релігійних конфесій, національностей) в Україні додаються аспекти соціально-культурної кризи, пов'язані з подоланням спадщини тоталітаризму. В схожій ситуації була Німеччина після краху фашизму, що спонукало науковців до пошуку виходу з кризи ідентичності. Т. Адорно після закінчення Другої світової війни очолив дослідницький колектив по вивченню джерел авторитаризму. Результати дослідження показали небезпеку зміщення людського сприйняття в бік пустого автоматизму у наслідуванні усталених стереотипів, дій по правилам, що нав'язані владою. Адорно виявив досить симптоматичне для антидемократичної культури поєднання таких рис особистості, як конвенційність, покірність владі, а також деструктивізм та цинізм. Авторитарна особистість (від лат. *autoritas* – влада) – конкретний психологічний тип, наділений такими рисами, як реакційність, консерватизм, агресивність, жадоба влади. Поняття було обґрунтовано Е. Фромом, а згодом всебічно деталізовано філософами, соціологами та психологами Франкфуртської школи. Авторитарність особистості характеризує комплекс особистих характеристик, що включають, з одного боку, когнітивні змінні (ригідність, нетерпимість до невизначеності та когнітивної складності, догматизм) та соціально-політичні настанови – з іншого (конформізм, консерватизм, етноцентризм, антидемократизм, забобони стосовно меншин, расистські погляди) [4]. Е. Фром також вважав, що в свідомості авторитарної особистості бракує поняття рівності. Світ для неї складається з людей, які мають чи не мають силу і владу, тобто «вищих та нижчих». А німецький філософ М. Хоркхаймер в передмові до книги «Авторитарна особистість» писав, що авторитарна особистість – це новий антропологічний тип людини, який склався в ХХ ст. На нашу думку радянський тоталітарний режим продукував умови для того, щоб

самоідентифікація особистості йшла в напрямку її конформізму, догматизму, ворожості до «капіталістичного світу» та інших ознак авторитарної особистості.

Кризовий стан українського суспільства, зумовлений переходом від однієї соціальної системи до іншої викликає кризу ідентичності як на загальнонаціональному, так і індивідуальному рівні. Втрата ідентичності, нестійкість процесів самоідентифікації призводить до втрати здатності «впізнавати себе», мати чітке уявлення про себе і про власні можливості, потреби та інтереси. Стосовно інших особистість втрачає здатність адекватної поведінки, тобто відповідність нормативно-ціннісним вимогам суспільства. Порушення в сфері самоідентифікації особистості призводять до розщепленої суспільної свідомості, втрати консенсусу стосовно орієнтирів соціального розвитку, непослідовність державної політики та інші деструктивні явища.

Процес самоідентифікації особистості включає структурні та символічні компоненти. До структурних можна віднести стать, соціальний статус родини, місце проживання та інші чинники. До символічних належать мова, здобута освіта, релігійна належність, етнічна належність. Кожна національна культура містить символічну картину світу, центральне місце в якій займає образ власного народу (етносу). Символи допомагають в організації соціальної взаємодії, дозволяють ідентифікувати «своїх» та «чужих», тому в процесі ідентифікації вони є субстанційними, тобто засадничими для життя окремої людської спільноти. Таким чином, ідентичність є когнітивно-символічною системою, яка регулює поведінку особистості всередині групи (спільноти) та поза її межами, тому важливими аспектами ідентичності виступають тотожність та різниця.

Які ж символічні елементи визначали процеси ототожнення та розрізнення особистості у вітчизняному соціумі останніх десятиріч? Насамперед треба згадати, що лише двадцять років українці живуть в новій країні, в новому суспільстві. При цьому ми переживаємо достатньо

драматичні процеси в усіх сферах життя, які визначаються логікою переходу від «радянського ладу» до громадянського суспільства. Тож в процесі самоідентифікації особистості в історичному аспекті відбувається трансформація ототожнення себе, що проявилось як перехід від людини «радянської» до сучасної української людини.

Зрозуміти зміст самоідентифікації «радянської людини» неможливо без з'ясування поняття «радянського народу». Радянський народ, як слідує з офіційного тлумачення, це – «нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, що мають єдину територію, економіку, соціалістичну по змісту культуру та спільну мету – побудову комунізму; виникла в СРСР в результаті соціалістичних перетворень та зближення трудящих класів та народностей [168, с. 121]». Саме ж офіційне тлумачення визнавало, що в утворенні «нової історичної спільності» вирішальну роль відіграла Комуністична партія, що фактично видає всю штучність та заідеологізованість поняття. Комуністична пропаганда приписувала «радянській» людині відчувати в собі «інтернаціональні риси» на основі «міцної дружби всіх класів та соціальних груп, націй та народностей [168, с. 121]». Офіційно все виглядало досить оптимістично – національні культури нібито «посилювались» завдяки поширенню інтернаціональних елементів («інтернаціоналізму», комунізму тощо), а особистість буцімто зберігала національні особливості, але по суті мала «інтернаціоналістичні» риси [85]. А оскільки «мовою міжнаціонального спілкування» визнавалась виключно російська, то фактично радянська модель самоідентифікації особистості означала «добровільно-примусову» русифікацію, що знаходило свій прояв у поширенні російської мови та російсько-радянської культури.

Вітчизняні дослідники зазначають, що джерелом формування радянської культури була «культурна революція», матеріальною основою була так звана «суспільна власність на засоби виробництва», а духовно-ідейна – «соціалістична ідеологія» [105, с. 30]. Самоідентифікація особистості в умовах такої культури набувала спотвореного характеру –

«радянська людина» була відчужена від власності та влади, виховувалась на протиставленні «комуністичної моралі» до загальнолюдської, національна належність оголошувалась історичним пережитком на шляху до комунізму. Більшість фахівців визнають, що радянська культура і спосіб життя несли в собі руйнівний потенціал стосовно національних культур народів, які населяли СРСР, започаткований в часи «культурної революції». В часи радянської науки прославлялись низка «досягнень культурної революції» – ліквідація масової неписьменності, створення системи загальнообов'язкової середньої освіти, доступність вищої освіти (безкоштовне навчання та стипендії студентам). Але всі ці досягнення для України мали зворотній бік – небачені в історії людства масовий терор, розкуркулення (позбавлення власності селян), Голодомор та новий вид кріпацтва – «колгоспи».

Виховання «радянської людини» супроводжувалось масовою ідеологічною обробкою населення, яка врешті утворила непереборні суперечності в процесах самоідентифікації особистості як радянської людини. Офіціоз проголошував існування «вільної та всебічно розвинутої особистості», а натомість найменші відхилення від радянської ідеології та лояльності комуністичній владі карались на всіх рівнях соціальної взаємодії. «Сама вільна людина на планеті» не могла вільно поїхати за кордон, а часто не могла поміняти місце проживання з-за інституту «прописки». Особистість в усіх своїх проявах залежала від «трудового колективу», який на думку О. Зінов'єва і уособлював радянський спосіб життя. Колектив не тільки визначав трудову діяльність, а також слідкував за ідеологічною лояльністю (через профспілкові, комсомольські та партійні органи), впливав на формування дозвілля та відпочинку, розподіл житла, і навіть на сімейні стосунки (які могли публічно обговорюватись на зборах «колективу») [75].

Процес самоідентифікації «радянської людини» поставав також як руйнування історичної пам'яті українців, культурно-релігійних традицій. Він деформувало національну культуру, довільно обираючи з неї одні елементи («народні»), і штучно вилучаючи з неї інші («буржуазно-націоналістичні»),

що нищило основу самоідентифікації особистості на етнічно-національному ґрунті. Ідеологеми «нової людини» та «нової історичної спільності – радянського народу» створювали штучні форми самоідентифікації, які були вигідні комуністичній владі і зазнали краху при її ослабленні, тобто не витримали «перевірки соціальною та історичною практикою». Хоча і нині серед старшого покоління зберігається немалий прошарок людей, які вважають себе «радянськими інтернаціоналістами» і вороже ставляться до національної – української культури.

Проте руйнація соціалістичного ладу та радянської культури супроводжувалась низкою не менш потворних соціальних явищ – гіперінфляцією та масовим зубожінням, спадом виробництва та появою масового безробіття, міжнаціональними конфліктами та поширенням екстремізму, зростанням організованої злочинності та корупції чиновництва, поширенням марновірства, містицизму і втратою авторитету освіти та науки серед загалу та багатьма іншими. В пострадянській Україні, на думку вітчизняних теоретиків, встановилась система викривлених морально-етичних, правових, економічних, політичних норм та цінностей, які вже не є тоталітарними, але не можуть бути цілком віднесеними до демократичних. Як точно зазначає В. Андрущенко « ... ринок і демократія дійсністю в Україні не стали. Реальністю в ній є інше: псевдоринок і псевдодемократія, безладдя й безвідповідальність, які руйнують матеріальні і духовні цінності [196, с. 7]». Це не могло не відбитись на процесі самоідентифікації особистості, адже різка зміна соціального ладу, економічної та політичної системи зруйнувала усталені взірці для наслідування, а нові ще не мали великої соціальної довіри.

Самоідентифікація – це особистісний процес самовизначення особистості у соціально-культурному контексті, ототожнення особистістю з певною соціальною групою (від малої до найбільшої – певної нації), що зумовлює засвоєння норм, цінностей та ідеалів національної культури цієї групи. Подібна нормативно-ціннісна система має виступати духовний

осердям особистості, визначати її світогляд, морально-психологічні настанови, спрямованість поведінки і соціальної активності, ставлення до власного народу та до сусідніх етнічно-національних утворень.

Самоідентифікація особистості відбувається як у протиставленні стосовно інших, так і в уподібненні себе з іншими індивідами, членами певної групи, спільноти. Однією з найважливішою форм самоідентифікації особистості в сучасній Україні, яка дає образи і для протиставлення іншим («чужинцям»), і для уподібнення («своїм»), є ідентифікація національно-етнічна. Етнічна належність є усталеною формою соціальності для особистості, оскільки засвоюється нею з культури тієї спільноти (етносу), до якої належить. Етнічна культура є доволі стійким соціальним способом взаємодії, яка має тривалість історичного масштабу. Ця особливість зумовлена соціальними зв'язками, які орієнтують етнос на самозбереження, між поколіннями: нині існуючі з попередніми, а в перспективі – і з майбутніми.

Етнічна цілісність як зв'язки поколінь розкривають себе у мові, звичаях, традиціях, певному типі світогляду. Особливо важливою для самоідентифікації в етнічно-національному аспекті є оволодіння національною мовою, адже без спілкування, комунікації неможливе становлення дієвої (і дієздатної) особистості. І. Загрійчук пише, що «національною людиною стає стихійно через мову матері, прочитані нею казки, спілкування з людьми однієї культури [73, с. 37]». Він зазначає, що не випадково не існує «світової мови», адже людство складається з етносів та націй. Можна погодитись з цим дослідником і в тому, що національна ідентичність є найбільш стійкою, оскільки інші чинники самоідентифікації особистості (сім'я, громада, корпорація, конфесія) в сучасному світі не є достатньо стабільними. В сучасних суспільствах поширені повторні шлюби, зміни місця роботи, переходу в інші релігійні конфесії, але найболучіше особистість переживає зміну національної ідентичності, оскільки це пов'язано із зміною мови. «Змінити мову, – пише І. Загрійчук, – коли ти вже

володієш однією від народження, не так легко. Мова – це не лише засіб спілкування, але й думання, не лише свідоме маркування речей і процесів, але й, до певної міри, позасвідоме сприйняття світу [73, с. 37]». Її зміна веде до зміни сприйняття світу, до інших культурних координат, але найголовніше – призводить до розриву з поколіннями предків, з історією власного народу. Тому засвоєння духовних багатств української мови та культури в цілому – найважливіший чинник нормалізації процесів самоідентифікації особистості в умовах становлення нової держави і нового українського суспільства.

Визначні європейські теоретики відзначали близькість української культурної традиції і стиля життя середньо-європейському типу. Вони висловлювали занепокоєння русифікацією України, відторгненням її з європейського загалу та загрозою зникнення як самостійного етносу і культури. Зокрема, про це писав Фрідріх Науман в праці «Середня Європа». Він вирізняв рутенців (українців) серед поневолених Росією народів, самоідентифікація яких перебуває в постійній небезпеці без здобуття незалежності. Вихід він вбачав у посиленні орієнтації України на Європу, а не на євразійські простори, контрольовані Росією [105, с. 305]. Саме тому логіка соціальних процесів мала б спрямовуватись у напрямку відродження української культури у всій її багатоманітності: мови, літератури, фольклору, традицій та інших елементів. Як зазначав відомий теоретик в сфері дослідження національної ідентичності Е. Сміт, основний зміст самоідентифікації особистості власне і складають «безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури [167, с. 24]».

Здобуття нових вимірів національної самоідентифікації особистості за роки незалежності гальмувалось з багатьох причин. По-перше, більшість громадян зазнали стан зубожіння, невпевненості в забезпеченні власних прав та свобод. По-друге, відбувалось стрімке відчуження громадян від держави,

яка потрапила в управління посткомуністичній номенклатурі та фінансово-політичним кланам і стала уособленням корупції, бюрократизму, казнокрадства та інших соціальних вад. По-третє, з руйнуванням «великої» батьківщини – СРСР у багатьох громадян розвинулось гостре почуття належності до малої Батьківщини – до власного краю, міста, містечка чи села. По-четверте, невизначена зовнішня політика до Помаранчевої революції сприяла тому, що в світі наших громадян сприймали як «інших росіян» [191, с. 86]. Однак ці негативні соціальні явища гальмують, але не зупиняють процес побудови нової моделі самоідентифікації особистості в посткомуністичній Україні. Проте занадто тривалий період соціально-економічної кризи в цілому суперечливо впливають на самоідентифікацію особистості у вітчизняному суспільстві.

Згідно з дослідженнями З. Голенкової, О. Ігітханян та інших, ідентичність людини в умовах соціальної кризи формується за такими напрямками: 1) подолання інерційності суб'єктивних характеристик соціально-структурних процесів, їх підвладності впливу багаторічних ідеологічних стереотипів; 2) відмова від уніфікації форм судження; 3) перехід до більш самостійного суб'єктивного судження; 4) високий динамізм оцінних суджень, безпосередньо пов'язаних з динамічною ситуацією загалом; 5) мультиплікація цих суджень, що визначається соціально-статусних позицій особистості, його соціальною та конфесійною належністю, так і новою системою соціальної ієрархії, що формується [47, с. 13].

Таким чином, сучасна людина: 1) стає однозначно менш ідеологізована та залежна в процесах пізнання суспільства від держави; 2) схильна до толерантності в умовах політичного, світоглядного плюралізму та ринкової економіки; 3) виявляє тенденцію до зростання незалежності в справах, судженнях, вчинках (стосовно держави та суспільства в цілому); 4) має підвищену динаміку здобуття особистісної ідентичності, але і більшу динаміку її зміни чи втрати; 5) стає більш залежною від наявної в суспільстві

соціальної ієрархії. Наскільки ці тенденції властиві сучасним українцям, ми детально простежимо у підрозділі нашого дослідження.

Образ «української людини» ґрунтовно проаналізовано в працях В. Антоновича, В. Андрущенка, М. Аркаса, Д. Багалія, В. Винниченка, Ф. Вовка, П. Гнатенка, Л. Губерського, М. Грушевського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, О. Забужко, О. Картунова, М. Костомарова, І. Крип'якевича, О. Кульчицького, В. Липинського, М. Міхновського, М. Михальченка, І. Огієнка, Ю. Римаренка, Д. Чижевського, І. Франка, О. Єфіменка, Д. Яворницького та інших. Цей образ здебільшого розглядався з різних світоглядних, методологічних та політичних засад, тому ми використовуємо лише дотичні до теми дисертаційного дослідження узагальнені аспекти теоретичної інтерпретації «образу українця».

На нашу думку, процес самоідентифікації здебільшого спирається на певні соціокультурні комплекси, які в певному особистісному і колективному аспекті характеризуються саме як «національний характер» і які виглядають «ідеально-типовими» (у веберівському сенсі). Національний характер «об'єднує комплекс загальнолюдських та індивідуально сформованих якостей народу, який є суб'єктом і об'єктом загальнолюдської й своєї власної, унікально неповторної історії, соціально-економічних умов буття, господарювання, побуту, культури [105, с. 299]». Найсильніше такі властивості виявляються у нормативно-ціннісному ставленні особистості до світу (природи), а також в культурі, традиціях, звичаях, поведінці, стилі життя. «Національний характер – це сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також в культурі, традиціях, звичаях, обрядах [46, с. 6]».

До здобуття Незалежності Україною характеристики національного характеру здебільшого зводились до некритичних описів, в яких говорилося про «малоросійську чи малопольську, русинську чи карпаторуську екзотику,

оздоблену вишиванками й шароварами, танцями й співами з одночасним самозневажанням та мало не автоматичним визнанням переваги всього неукраїнського [46, с. 5]». Згодом таке небажання сприймати українство як унікальну культуру отримало дефініцію «комплекс меншовартості».

Сучасні дослідники доводять, що національний характер має суперечливу природу. Його різноманітні складові можуть оцінюватись з протилежних точок зору. Також важливо зазначити, що більшість рис цивілізованих етносів є доволі подібними (в загальних рисах), що і складає їх загальнолюдський зміст. Однак українців вирізняє саме те, що стало притаманним їм під впливом унікальних історичних, соціальних та культурних обставин життя нашого народу. На думку В. Андрущенка та інших, «саме вони й визначають їх образ в історії, відмінний від образу інших народів, або в чомусь тотожному з одним чи декількома з них [105, с. 299]».

Найбільш властивою українцям дослідники вважають таку рису як працьовитість. В ній поєднано соціально-економічні та кліматично-природні обставини, які сприяли успішному землеробству. Українська спільнота плекала вільну працю, оскільки українці працювали самі на себе. Можливо, саме тому рабство не знайшло особливого поширення на наших теренах, а кріпацтво з'явилося достатньо пізно в порівнянні із Західною Європою.

Працелюбність формувала споріднену рису українського характеру – індивідуалізм, певну автономність щодо загалу. «Українська людина є «індивідуалістом» в розумінні прагнення до самостійності, свободи і волі працювати на своїй землі, приймати самостійне рішення, розпоряджатись своїм добром без погодження чи дозволу на це з боку будь-якої надіндивідуальної інституції [105, с. 301]». Однак надмірна тяга до власного життєсвіту, замкненість на власних справах, має і негативні наслідки для загалу. Нездатність гармонійно поєднувати індивідуальні та спільні інтереси неодноразово заважала українцям, особливо у державотворенні. «Індивідуалістичне наставлення українця, – зазначає І. Мірчук, – виявляється

цілком виразно в його розумінні суспільного ладу, або принципу спільноти в суспільному житті. Він відкидає з рішучістю всі форми співжиття, яких передумовою є сувора дисципліна й повне підпорядкування волі вищого, забуваючи зовсім, що це звичайно має згубний вплив на інтереси загалу, а в дальшій консеквенції на його власну користь [80, с. 236]».

Також фахівці визначають властиву українцям почуттєвість. В. Андрущенко вважає, що «в українському національному характері «хитрість розуму» проявляється переважно через почуттєве сприйняття, відтворення й перетворення дійсності. Почуттєвість при цьому не заступає розум, а лише надає його самовияву іншої форми – почуттєвої [105, с. 302]». Почуттєвість проявляється в гуморі, у емоційних реакціях, людинолюбстві, глибокій вірі та духовності нашого народу. Ця ж риса зумовила невпинне прагнення українців до естетичного наповнення власного побуту (неодмінні прикрашання житла, речей, одягу тощо), обрядів, художньої творчості яскравими образами та символами.

Однак, по-перше, треба зазначити, що вищевказані характеристики не є вичерпними; по-друге, вони виступають певним ідеалом, тобто таким собі соціокультурним «автопортретом» українця. Схильність до почуттєвості, згадана вище, призводить в такому випадку до ідеалізації позитивних рис та ігнорування негативних. Саме тому філософський аналіз самоідентифікації особистості в сучасній Україні буде неповним без залучення соціологічних даних.

Українці, (як і представники більшості пострадянських народів), за даними соціологічного моніторингу «Європейське соціальне дослідження», проведеного у 2010 році [150], надмірно стурбовані матеріальним станом та статусом. Особливо небезпечне останнє, адже факти свідчать про те, що наші земляки намагаються мати зовнішній вигляд, прикраси, мобільну техніку та автомобілі, які ставлять під загрозу їх матеріальну (фінансову) спроможність. Фінансова криза 2008-2010 років дуже яскраво проявила тенденцію погоні за статусом, не підкріплену високими професійними здатностями та

відповідним фінансовим забезпеченням. Погоня за престижними речами (тобто наочним багатством) призвела багатьох до залежності від банківських кредитів. Соціологи виявили, що для самоствердження українцю потрібне насамперед матеріальне багатство – 72% опитаних на перше місце на шкалі цінностей поставили матеріальне забезпечення. Не в останню чергу таким станом в прагненні до статусного багатства як самоідентифікації особистості ми завдячуємо комерційному телебаченню, яке створює з показово багатих «взірець» для наслідування. При цьому розрив між доходами 10% найбідніших та 10% найбагатших в Україні складає 35 кратну величину, в той час як в Європі не перевищує 6-10 кратну. А оскільки більше половини українців живуть за межею бідності, то заздрощі призводять до підвищеного рівня соціального песимізму, репресивності. Зворотнім боком такого стану речей стало для українців передостаннє місце серед європейців відносно гедонізму, здатності знаходити радість в житті. Експерти також зазначають притаманні українцям такі риси як «неготовність до прийняття самостійних рішень» та «закритість стосовно соціальних змін», що яскраво позиціонує нас спадкоємцям «радянської культури» самоідентифікації, оскільки нашим співвітчизникам все ще притаманне сподівання на державне «підклування».

Які ж причини таких деформацій в самоідентифікації особистості в умовах відсутності ідеологічного контролю, економічних та політичних свобод? По-перше – це етатистська спадщина радянських часів, що проявляється як звичка особистості до державного патерналізму, її громадянська пасивність та відчуженість. По-друге – це мовно-культурна різноманітність населення, яка великою мірою розділяє наше суспільство за мовно-етнічним принципом, замість того, щоб робити його загальнонаціональним/загальногромадянським. І, по-третє – це неефективність економічних, політичних, соціальних реформ, а отже, й відсутність соціально-економічних підстав для емансипації особистості від всеохопно регулюючої, розподіляючої, визискуючої держави [160, с. 22-23.]. Як це було в домодерних суспільствах, переважним джерелом добробуту в

сьогоднішній Україні є наближеність до влади, а не легальна та ефективна господарська діяльність (чи це наймана праця, чи підприємництво). Відтак самоідентифікація самодіяльної особистості, економічно незалежної від держави і невідчуженої бюрократичній сваволі – як основи повноцінного громадянського суспільства та самосвідомої нації – залишається в сьогоднішній Україні все ще проблематичним.

Головною проблемою сучасного українського суспільства є подолання культурно-історичної різноманітності регіонів країни. Серед міжнародних експертів, у яких після Помаранчевої революції були оптимістичні сподівання щодо України, нині починають відносити її до так званих «failed state». Цей термін позначає «країни-невдахи», неспроможні вирішити власні соціальні проблеми, а тому перманентно-кризові [192, с. 372]. Невипадково, що невпинно зменшується кількість громадян, які «сприймають Україну як свою Батьківщину». Причому ця тенденція прогресує в регіонах із Заходу на Схід (Захід – 95%; Центр – 90%; Південь – 75%; Схід – 74%) [192, с. 377].

Ці відмінності найбільш яскраво виявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях громадян. Зокрема, авторський колектив Інституту стратегічних досліджень акцентує на наступних розбіжностях в процесах самоідентифікації особистості, пов'язаних з регіональною специфікою [191].

Захід України відзначається більшою орієнтацією на індивідуальне господарювання та підприємництво, на європейські політичні та культурні цінності, на міцну родину та інтенсивне релігійне життя. А з причини знаходження західних земель у складі різних країн (Польщі, Австро-Угорщини) прагнення до самозбереження надзвичайно зміцнило тенденцію етнічної самоідентифікації особистості.

Центр та Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу. Етнічна самоідентифікація тут зазнала тиску тоталітарної держави, тому здебільшого поширена в сільській місцевості. Особливо вирізняється в цьому регіоні Київ, який після набуття статусу

повноцінної столиці поступово українізується. З огляду на те, що столичне місто притягує політичну, наукову, культурну еліту, рівень патріотизму, національної свідомості та етнічної самоідентифікації в ньому невпинно зростає.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається Крим та Південно-Східний регіон. Оскільки саме в ці землі відбувались найбільші міграції представників різних етносів імперії (як царської, так і більшовицької), саме вони стали майже тотально зрусифікованими. В цих регіонах дотепер живучі міфи про «буржуазний український націоналізм» який пропаганда сусідньої країни ототожнює з фашизмом.

Соціально-психологічні та культурні відмінності між Заходом та Сходом України в ціннісно-нормативних образах самоідентифікації особистості мають достатньо вагомні історичні підстави. Зокрема М. Рябчук вдало узагальнив їх в аналізі історії становлення громадянського суспільства. Він наголошує, що в XVI-XVII ст., після включення українських земель у європеїзований політико-правовий простір Речі Посполитої в Україні поступово розвивалось місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являлися громадські організації (церковні братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (братські школи, колегіуми) тощо. Це стимулювало процеси самоідентифікації особистості в Україні (частини Речі Посполитої) як вільного члена громади. Хоча подолання середньовічної станової системи суттєво обмежувалось невисокою урбанізованістю наших теренів, економічною відсталістю (порівняно з іншими регіонами Європи) та колоніальним статусом значної частини українського населення. Однак розвиток таких унікальних утворень як церковні братства та військово-лицарські – козаччина не минули безслідно і наклали вагомий відбиток на українство. Наприкінці XVIII ст., після фактичного загарбання Росією Правобережної України та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі, процеси громадянської емансипації в Україні взагалі перериваються – в умовах жорстко-авторитарної, деспотичної імперії [160, с. 23]. Весь процес

самоідентифікації особистості постає в жорсткі соціально-правові межі абсолютистської імперії, що в своєму поводженні з підданими порушувала всі мислимі моральні норми.

Натомість західноукраїнські землі, зокрема Галичина, після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. потрапляють до складу Австрійської імперії Габсбургів і розвиваються в умовах конституційної, парламентської монархії та відносних ліберально-демократичних свобод. Громади і процеси національної самоідентифікації в західній Україні формуються за тою самою моделлю, що й у інших країнах Європи. «Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Галичині вже існує практично весь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, релігійні, культурно-освітні і навіть наукові (НТШ) організації, кредитівки й кооперативи, професійні спілки, незалежна преса і, зрештою, повноцінні політичні партії [160, с. 21]». У міжвоєнний період спрямованість на національну самоідентифікацію особистості збереглася навіть в умовах авторитарного польського режиму. Але починаючи з 1939 р. вони поступово нищаться більшовицькою тоталітарною владою. Однак патріотична, національно орієнтована традиція тривалого розвитку громадянського суспільства та відповідної національної самоідентифікації в Галичині не зникла навіть після жорстоких репресій. Вона виявилась вирішальною для подальшого відновлення націоналізму через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаній політикою «перебудови» в СРСР. Характерною рисою національно орієнтованої самоідентифікації, що почала відроджуватись наприкінці 1980-х рр. у Галичині (інтенсивніше й масовіше, ніж будь де в Україні), була її принципова спадкоємність щодо процесів, які визначали передвоєнну Галичину [160, с. 22].

Самоідентифікація особистості у Східній Україні відбувалось у значно складніших умовах, унаслідок чого повноцінне існування національної свідомості у більшості регіонів, особливо на Донеччині та на півдні, залишається і досі проблематичним. «У деспотично-авторитарній Російській

імперії зародки громадянського суспільства змогли з'явитися лише в другій половині XIX ст. (після відносно ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в колоніально-пригнобленій Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905р [160, с. 22]». Після більшовицької окупації України, режим ліквідував всі зародки національної свідомості. Це виявило характерну відмінність між авторитаризмом, який лише обмежує (більше чи менше) самоідентифікацію особистості в громадянському суспільстві, та тоталітаризмом, який її повністю одержавлює та ставить її в ідеологічні рамки.

Поряд з регіонально-культурними в Україні існують інші суперечності в самоідентифікації особистості, насамперед в політичній та соціально-економічній сфері. Деякі українські філософи навіть вважають складності в цій сфері майже нездоланними. Зокрема, В. Лісовий вважає, що драматичний стан, в якому перебуває «українська етнічна нація, не здатна подолати наслідки русифікації, і питання бути чи не бути українській національно-культурній ідентичності залишається гострим [116, с. 457]».

Основною суперечністю в політичній сфері є політична самоідентифікація громадян з різноманітними політичними партіями (та блоками), в той час як ці політичні утворення лише формально відстоюють якусь політичну ідеологію, а насправді захищають групові інтереси різноманітних фінансово-промислових груп (ФПГ) та окремих лідерів. У складі депутатських фракцій всіх рівнів як правлячих, так і опозиційних – представники великого і середнього бізнесу, що детермінує їх політичну діяльність як бізнес-орієнтовану. Це поширює в суспільстві зневіру до всіх політичних інститутів і породжує цинічне ставлення до виборців до політиків, а політиків до виборців.

О. Резнік відзначає, що «політична ідентифікація особистості в нестабільному, кризовому суспільстві натрапляє на незвичні зовнішні чинники: мінливість соціальних взаємозв'язків, нез'ясованість функцій основних політичних інститутів, плюралізм культур та ідеологій,

протиборство корпоративних (групових) інтересів, яке виливається у війну підконтрольних мас-медіа [154, с. 66]».

Також існують розбіжності в геополітичній сфері самоідентифікації особистості в Україні. Частина суспільства сповідує курс на відновлення «союзу Росії, України та Білорусі» як певного спадкоємного утворення замість СРСР (але без комунізму). Інша частина українців визнає свою ідентичність як європейців та всіляко підтримує політичні сили, які пропагандують євроінтеграцію. Здавалося б, ці світогляди рівноправні і однаково заслуговують на легальне існування. Проте, як показують незаангажовані соціологічні дослідження, «існує істотна відмінність у прихильності до демократії між тими, хто обирає західний вектор інтеграції України, та тими, хто орієнтується на Росію та Білорусь. Демократію обирають насамперед ті, хто волів би, щоб Україна увійшла до європейської спільноти і не входила до союзу з Росією та Білоруссю [192, с. 355]». В той же час інші соціологічні дослідження, проведені на сході України в середовищі російськомовних громадян протягом 2002-2006 років виявили, що їх ідентичності більше подібні європейським, аніж російським [9, с. 102]. Це означає, що політичні розбіжності мають суто політичний, а не етнічно-громадянський характер, тому можуть бути подолані в межах цивілізованого демократичного діалогу в громадянському суспільстві. «В демократичних суспільствах важливою передумовою єднання людей для здійснення будь-яких суспільно важливих ідей, – зазначає В. Лісовий, – є досягнення порозуміння між людьми у процесі спілкування [115, с. 456]».

В економічній сфері теж склалася доволі складна ситуація. Значний вплив на самоідентифікацію особистості в умовах соціальних трансформацій справили специфічні соціально-економічні умови: становлення ринкових відносин і відповідної соціальної структури при економічному спаді та поступової втрати державної власності, яку громадяни сприймали як власну; виникнення нерівності, пов'язаної з впровадженням приватної власності; зміна соціальних цінностей набула суперечливого характеру, оскільки

одночасно почали поширюватись «вестернізовані» орієнтири (підприємництво, орієнтація на матеріальний успіх та інші), а також традиційні (домодерні – кумівство, містечковість тощо); бурхливе зростання груп інтересів по перерозподілу благ, ресурсів і соціальних можливостей; зміни соціальних позицій найманих робітників, які стали надзвичайно залежними від роботодавців, а не від держави [191, с. 76-77].

Українські соціологи помітили поширення в сучасних соціальних реаліях «феномену звикання до негативних явищ [192, с. 464-465]». Цей феномен вони пов'язують з традицією покори і терпіння, яка складалась століттями та актуалізувалась в період соціальної кризи. Традиція покори і терпіння стимулюється стратегією виживання у суспільстві, в якому зменшуються життєві ресурси. За їх дефіциту особистість спрямовує більшість власних зусиль на задоволення базових потреб (у харчуванні, одязі та підтримці побутових умов) за рахунок відмови від потреб дозвілля, культурних, пізнавальних, духовно-релігійних. А це означає, що стратегія виживання відтерміновує (або і відкидає) запити особистості в сфері самоідентифікації, які переносяться в майбутнє (за умови матеріального благополуччя). В результаті «стабільна, відносно стійка система соціальних відносин особистості руйнується. Її позиції в суспільстві стають менш виразними, розмитими. Вона втрачає опори для самоідентифікації [192, с. 466]».

Польський соціолог Я. Щепаньський відмітив, що самоідентифікація особистості дуже залежить від належності до певної соціальної групи, яка пов'язана певною групою соціальних відносин, що виділяють групу серед інших і слугують основою солідарності та ідентичності всередині групи [192, с. 215]. А в Україні ситуація відзначається ускладненими обставинами діяльності соціальних груп, зумовленими кардинальними змінами соціальної структури та соціальних відносин. Ознаки нестабільності, невизначеності, несформованості соціального порядку спричиняють особистість покладатись передусім виключно на себе, а не на допомогу соціальної групи, зумовлює

індивідуально-особистісну самоідентифікацію, а ідентифікацію з групою робить тимчасовою (інколи навіть у вигляді «соціальної мімікрії») [192, с. 214].

Натомість соціологічні дослідження ціннісної ментальності першої декади третього тисячоліття (період з 2000 по 2009 рр.) показали, що українці стабільно цінують «міцну сім'ю», «благополуччя дітей», «цікаву роботу», «суспільне визнання» та «незалежність у справах, судженнях, вчинках», «можливість підприємницької ініціативи», «участь у релігійному житті». Статистично зростала в умовах демократизації важливість соціально-культурних та політичних цінностей: «національно-культурне відродження», «державна незалежність країни», «демократичний розвиток країни», «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур». Натомість знизився рівень підтримки таких цінностей як «створення в суспільстві рівних можливостей для всіх», «відсутність значного соціального розшарування [192, с. 289-291]», що говорить, на нашу думку, про невідворотне витиснення елементів комуністичної масової свідомості з ідентичності української людини. Таким чином, традиційні (докомуністичні) структурні основи самоідентифікації особистості відновлюються і умовах демократичного громадянського суспільства, тому регіональні розбіжності не є такими фатальними, як це намагаються доводити недоброзичливі політики та теоретики, і зберігають тенденцію до подолання соціальної кризи в сучасній Україні. Але це потребує практичних та теоретичних зусиль, насамперед у відродженні національної культури як основи самоідентифікації особистості в сучасному світі.

4.2. Сучасні культурні практики в самоідентифікації особистості

Е. Тофлер відмітив тенденцію ускладнення самоідентифікації особистості, породжену глобальними процесами, в основі якої лежить складність пристосування до соціально-економічних та культурних змін. Російський філософ В. Лекторський теж звертає увагу на «ідентифікаційну

загрозу», що проявляється у поширенні такого типу особистості, яка характеризується «полі-ідентичністю» або ж «розмитою ідентичністю». Такі індивіди відзначаються фрагментованою свідомістю і не можуть відповісти на питання, ким вони є (хто я такий?) [142].

Українська дослідниця Л. Теліженко настільки загострює проблему ідентифікації особистості, що вважає її «ідентифікаційною катастрофою». На наш погляд, така оцінка можлива лише при абстрактному аналізі проблеми, коли розглядається ідентичність та ідентифікація абстрактного індивіда. «Ознакою часу стає стрімкий «розпад» людини, причому не лише як соціального чи індивідуального атома, а і як біологічного, в якому штучно намагаються змінити його біологічну програму. Та саме «розщеплена», часткова, нецілісна людина, яка не здатна цілісно сприймати ні саму себе як «Я», ні тих, хто поруч з нею як «Інших», ні весь світ як цілісність, не здатна відчувати і власну само тотожність, перестаючи тим самим бути людиною в звичайному розумінні слова [181, с. 164]».

Посилення глобалізаційних процесів стимулюють відповідні соціальні зміни в Україні. Сфера національно-культурної самоідентифікації особистості стає все більш суперечливою, оскільки глобалізація вимагає все більшої інтеграції особистості (індивідуальної, групової та інших) в світовий економічний, політичний культурний простір, орієнтації на міжнародні стандарти та загальнолюдські цінності, а з іншого боку в українському суспільстві відбуваються процеси національно-культурного відродження, які загострюють проблему пошуку сучасної (модерної) національної ідентичності.

При цьому втрата ідентичності тягне за собою ціннісну деструкцію особистості, стан соціальної аномії, що може супроводжуватись спробами конструювання штучної ідентичності, достатньо небезпечної для суспільства (наприклад, в сучасній Росії державою та РПЦ активно насаджується ідея «Русского мира», що покликана дати пострадянську ідентичність для співчуваючих цій клерикально-консервативній ідеї громадянам Росії,

Білорусії та навіть України. При цьому автори ідеї, мабуть, стурбовані прогнозом, що в найближчі роки кількість мусульманського населення в самій Росії перевищить слав'янство. Саме тому мрія об'єднати три країни має глибокий політичний (і навіть расистський) підтекст). Адже втрата особистої ідентичності доволі часто свідчить про кризу соціальної системи в цілому. Прикладом штучного конструювання ідентичності може слугувати релігійний фанатизм, різноманітні види радикалізму та екстремізму (в тому числі і на національному ґрунті).

Пошук нової ідентичності в сучасному суспільстві є одним з самих важливих векторів соціокультурної динаміки, тому варто говорити, що самоідентифікація особистості – це безперервний процес, завдяки якому соціальний актор пізнає себе, конструює та створює життєві смисли, адекватні сучасній соціально-культурній ситуації. Остання ж характеризується трансформаціями в сфері національних культур, які змушені пристосовуватись до глобалізаційних процесів. Процеси глобалізації приводять до того, що суспільні відносини виходять за традиційні національно-державні межі, набувають характеру транснаціонального. Вищезгадана Л. Теліженко вбачає в такій ситуації тільки загрозу для ідентичності особистості, а насправді деякі традиційні соціальні практики зберігаються. Адже історично склалося, що самоідентифікація особистості проходить в певній етнічно-культурній (чи національно-культурній) спільноті через інтеріоризацію норм, цінностей, зразків поведінки та інших елементів культури.

Культури національних та соціальних спільнот, які склалися історично, є і понині головним джерелом самоідентифікації особистості, з якого вона вбирає життєві смисли та ідеали. Тому людині, яка втрачає власне коріння, загрожує втрата основи власної самосвідомості та духовності, психологічний розлад та втрата відчуття належності. Саме така ситуація сприяє відродженню інтересу особистості до національно-орієнтованих норм, цінностей, ідеалів та символів як спробі утримати власну ідентичність в світі,

що невпинно змінюється. Така особистість акцентує свою увагу на національних почуттях, переживанню релігійних традицій власного народу, зацікавленість традицією та історією власного народу.

Прагнення до самоідентифікації особистості в національно-культурному аспекті з точки зору філософії культури потрібно розглядати не як політичну, а як соціально-культурну тенденцію, що характеризує пошук відповіді особистості на соціальні трансформації в сучасній Україні. Саме тому ми вважаємо, що проблема актуалізації національно-культурної самоідентифікації особистості в умовах глобалізації є закономірним явищем, що носить глибокий характер та дозволяє особистості краще проявити себе як всередині власного соціуму, так і в глобалізованому світі. Так відомий теоретик М. Кастельс дає визначення самоідентифікації особистості як «процес, при якому соціальний актор розпізнає себе і конструює свою свідомість виключно на основі певного культурного атрибуту або мережі атрибутів, аби знайти ширшу віднесеність до решти соціальних структур [83, с. 28]».

Як зазначає К. Калхун, сучасні нації зазвичай мають історичне коріння в старих етнічних ідентичностях, проте він визнає, що націоналізм є особливим способом осмислення колективної ідентичності, відмінний від етнічності, а саму етнічність вважає лише одним із способів організації колективних ідентичностей в минулому [81, с. 90]. Але по мірі модернізації Європи все більше зростала опора на категоріальні ідентичності. Адже міграція та поступова інтеграція окремих місцевостей в більші утворення – держави, вимагали більш загального зразка наслідування для етнічних спільнот [81, с. 101]. Поступово нації стали сприйматись як цілісність, щось на зразок індивіда, якого неприпустимо ділити на частини, із власною історією («долею» – знову ж таки по аналогії з індивідом). З точки зору західної науки і культури, особистість існує сама по собі, тому ні соціальні відносини, ні соціальні ієрархії не розглядаються в якості джерела ідентичності. «Ця сучасна ідея індивіда як локуса неподільної ідентичності, –

пише К. Калхун, – принаймні потенційно самодостатньої, самостійної та самостійно розвинутої – грає важливу роль в націоналізмі [81, с. 102]». Тому цей дослідник так наголошує на органічному зв'язку ідеї індивіда з його індивідуальною ідентичністю та нації (як ідентичності колективної) в західній культурі.

Ще Фіхте проголосив ідею «історичних націй», які стають такими в процесі власної індивідуації, що означало набувати власного національного характеру, знаходити власну неповторну «історичну місію» та проживати не схожу з іншими народами, особливу «історичну долю». Однак за доби глобалізації етнонаціональна ідентифікація потерпає значних змін, перебуваючи під тиском соціокультурних ризиків, пов'язаних з конфліктом партикулярного та універсального в модерних суспільствах, що викликає зміни в самих основах самоідентифікації особистості. Глобальні фактори, які в наш час безпосередньо впливають на трансформацію моделей самоідентифікації (розширення інформаційного простору, поширення масової культури, формування економічних та політичних глобальних інфраструктур, поширення міграції та взаємодії між різними народами, процеси модернізації в національних культурах), радикалізують процес набуття особистістю в першу чергу етнічно-національної самототожності.

Основними моделями етнокультурної ідентифікації в сучасних умовах, О. Астаф'єва називає: «спалах етнічної самосвідомості», «розмивання етнокультурної ідентичності», «ускладнена етнічна ідентифікація» та «етнокультурна маргіналізація» [18]. Дві останні моделі стали найбільш поширеними в модерних суспільствах, а остання стала на заваді всьому соціально-економічному та політичному поступу в сучасній Україні. Саме етнічна маргіналізація стає одним з проявів спотворених способів самоідентифікації особистості як за умов тоталітарного суспільства радянського зразка, так і в пострадянських країнах. Цей стан ускладнюється також глобалізаційними процесами. Тож дослідники відзначають, що маргінальний статус особистості стає в нинішніх поліетнічних суспільствах

не винятком, а нормою. «У наш час спостерігається утворення нових політичних систем, соціальних статусів, посилення міграційних процесів. З точки зору глобалізації сутність проблеми полягає не тільки в утворенні особливого прошарку маргіналів, а й у наскрізній маргіналізації суспільства, зникненні у ньому поділу на групи з єдино визначеними цілями, в утворенні багатомірної диференційованої соціальної реальності з умовними і розмитими міжгруповими кордонами та міжіндивідуальними межами [124, с. 11]».

Потужною противагою маргінальній самоідентифікації особистості може виступати тільки етнокультурна складова соціального життя. В світі, в якому посилюється образ людини успішної насамперед в матеріально-фінансовому відношенні, дуже легко стати на шлях ціле-раціональної дії. Це спонукає багатьох людей мислити суто прагматично, ділити світ на «вигідне» та «невигідне», що може невідворотно спотворити чуттєво-емоційний компонент людської ідентичності. Особистість, яка відчуває свою причетність не тільки до раціоналізованого економічного простору, але й до конкретної етнічної (національної) спільноти, легше не втратить сенс власного існування. Адже усвідомлення особистістю власної етнокультурної ситуації є не тільки раціональним, але і ціннісно-смісловим, емоційно-почуттєвим процесом. Почуття та емоції здебільшого і визначаються певним типом культури, який визначає їх форми. Таким чином, особистість долучається до етнічної культури і розвиває «етнокультурну компетентність» [211, с. 62-63] багатоманітним чином – від виключно розумового засвоєння до повного чуттєво-емоційного злиття (останнє, як правило можливе тільки при перебування в рідному етнічному середовищі). Український соціолог М. Шульга доводить, що рівні етнічної компетентності чи некомпетентності особистості визначаються як індивідуальними, так і соціальними чинниками, особливо вони залежать від стилю життя соціуму, до якого вона належить. В традиційних суспільствах переважала виключна етнічна компетентність, оскільки контакти з іншими етносами були доволі обмеженими. В сучасних

індустріальних та постіндустріальних суспільствах наявний великий спектр варіантів: від повної етнічної компетенції до повної етнічної некомпетентності.

Загальні причини такого стану речей М. Шульга визначає в такому варіанті: по-перше, руйнуються традиційні механізми передачі етнічної інформації від покоління до покоління; по-друге, поступове зникнення усно-зорових традицій [211, с. 63]. Перша причина криється в культурно-побутовій, освітній та виробничій системі сучасного суспільства, які залишають велику кількість етнічної інформації без запиту. Якщо в сучасних національних державах означені системи в значній мірі містять елементи етнічних традицій, то в радянських республіках ці елементи цілеспрямовано вилучались. Друга причина пов'язана з поширенням засобів масової комунікації та масової культури. Телебачення, аудіо- та візуальні образи формують культурні запити особистості в споживацькому річищі, в той час як етнічна культура вимагає безпосередньої участі та залученості. В традиційній (етнічній за змістом і формами) культурі особистість безпосередньо долучалась до ігрової, обрядової, ремісничої та мистецької діяльності, особисто відтворювала пісні, танці, вірші тощо, а не була пасивним споживачем цих дій та образів. Таким чином, «самостійно-творча поведінка в цій сфері змінилась споживацько-пасивною [211, с. 64]». Додамо, що радянська тоталітарна влада робила все можливе, щоб споживацько-пасивне ставлення до етнічної культури змінювалось байдужим, зверхнім та навіть ворожим.

Соціологи вирізняють три підсистеми етнічної культури – буденна свідомість, повсякденна мова та традиційний побут. Всі три зазнають в модерних суспільствах великого тиску з огляду на індустріалізацію та урбанізацію. Зокрема, в Україні століттями «осердя» етнічної культури зберігалось та розвивалось виключно в селі, де гармонійно поєднувались всі три вищезначені її підсистеми. За роки радянської влади цей ареал зазнав дуже великих втрат. До загально-соціальних процесів – відтік молоді та

населення в цілому до міст, додалися суто тоталітарні методи нищення (Голодомор, розкуркулення та виселення українців до Сибіру, заселення українських земель колгоспниками з інших республік) етнічно-національної компетенції як основи самоідентифікації особистості в Україні. В наш час сільське населення складає менше тридцяти відсотків від загальної кількості, до того ж його віковий склад деформується з-за масового переїзду молоді до міст, де вона відлучається від джерел етнічної компетенції.

Також саме українське село значною мірою модернізується, що не може не відбиватися на всіх складових етнічної культури. «Змінюється традиційне сільське середовище – житло будується за сучасними індустріальними проектами. Більшість традиційних видів робіт, в яких виражений етнічний елемент, переміщуються з сімейно-побутової сфери в суспільно-виробничу, оскільки розширюється мережа підприємств та установ побутового, торгового, медичного і культурного обслуговування [211, с. 64]».

Але найбільшою загрозою етнічній компетенції особистості є зникнення ритуалів та підміна їх штучними (хоча інколи і фольклоризованими) сценаріями, оскільки саме ритуал є найбільш складним, змістовним та почуттєво-емоційно насиченим елементом етнічної культури. Згідно з результатами досліджень В. Топорова, саме ритуал використовує практично всі знакові засоби етнічної культури: етнічну мову, жести, міміку, хореографію, спів, музику, кольори та запахи і т.п. [188, с. 18]. Звичайно, міський стиль життя дуже мало пристосований до більшості традиційних ритуалів, тому самоідентифікація особистості втрачає зв'язок з цілими пластами історичної пам'яті та етнічної культури. Втрата етнічно забарвленого сприйняття світу, на думку М. Шульги призводить до збіднення духовного змісту та етнічної компетентності особистості. Зворотнім боком цієї проблеми стає менший соціальний запит на особистість, самоідентифікація якої є етнічно орієнтованою, особливо це стосується ситуації двох типів. По-перше, в умовах зміни особистістю сільського способу життя на міський, який значно менше насичений елементами

етнічної культури; по-друге, коли індивід здійснює міграцію в місцевість (чи країну) з іншою етнічною культурою. На жаль, в Україні ці дві ситуації були взаємно доповнюючими, оскільки цілеспрямована політика русифікації імперського періоду була продовжена комуністичною державою.

Отже, етнокультурна компетентність особистості – це «властивість, сформована в результаті освоєння (цілеспрямованого і спонтанного, організованого і стихійного) етнічної культури у всіх її проявах (видах і формах; у фольклорі, традиційно-побутовій та професійній культурі; у вигляді наукових та емпіричних знань; на емоційному та раціональному рівнях) [211, с. 65]». Етнокультурна компетентність особистості спрямовує етнічно-національну самоідентифікацію особистості через засвоєння величезних шарів етнічної культури, починаючи від невербальних комунікативних засобів (жестів, ритмів, поз і т.і.) та закінчуючи цінностями і нормами, звичаями, що формують життя народу в цілому. Чим вищий рівень цієї компетенції, тим вища ступінь етнічної самоідентифікації особистості, тим сильніша вона відчуває причетність до історії свого народу, до його духовних та матеріальних багатств, до певної картини світу та світовідчуття.

Зміни в процесі самоідентифікації особистості, на думку М. Шульги, умовно можна поділити на два етапи – етап розпаду, руйнації попередніх зразків ідентифікації, та етап зародження, становлення нової. Звісно, цей процес не відбувається послідовно, адже він залежить від персональних особливостей особистості та характеру перетворень суспільства, яке трансформується [211, с. 174-175]. Можна висунути припущення, що переважання першого етапу – руйнація самоідентифікації особистості як «радянської людини» вже в основному пройдено і на порядку денному постає проблема становлення нових норм, цінностей та ідеалів для самоідентифікації особистості як члена громадянського суспільства та демократичної країни. Однак спрямування такого процесу ускладнює «запізніле націєтворення» української нації, пережитки радянської культури та ідеології та деякі інші чинники.

Для створення оновленого суспільства надзвичайно потрібні «визначені соціальні потреби суспільства та громадян, модель задоволення цих потреб та ідеологія як інструмент створення необхідної для нових дій енергетики нового суспільства [191, с. 77]». Ідеологія тут розуміється як національна ідея тобто мета, мотивація та оцінка діяльності нації, як центральний елемент самосвідомості громадян, як бачення справедливого розподілу влади та власності в суспільстві, як образ успішної країни в світовому співтоваристві. Аналітики вважають, що вона також повинна бути всеохопною стратегією розвитку, яка виражає національні інтереси у внутрішній та зовнішній політиці на основі розуміння духовності, моралі та менталітету народу.

«Цивілізоване розуміння національної ідеї як основи консолідації української нації не повинно вести до утвердження виключності якогось етносу, а навпаки, воно тільки позитивним чином має обґрунтовувати ідею братства народів, які не являються безродними атомізованими громадянами світу чи «пролетарями» всіх країн, що відмовляються від батьківщини [191, с. 78]». Тому пошук самобутності українства потрібно поєднати з наповненням української національної ідеї цивілізаційним гуманістичним змістом. В основі цього змісту повинно лежати визнання прав та свобод людини і громадянина, які повинні визначати умови функціонування політики, економіки, всієї соціальної сфери. У. Бек зазначає, що традиційна ідентичність поступово розпадається, адже особистість все менше залежить від таких чинників самоідентифікації як клас, сім'я, а все більше включається в різноманітні соціальні мережі. Хвиля індивідуалізації та космополітизму, зумовлена поширенням досвіду глобального взаємозв'язку, спричиняє у сучасної людини інтерес до подій та процесів в усьому світі, оскільки кожна з них може вплинути на її персональний добробут чи здоров'я. це призводить до того, що нові покоління стають менше зацікавлені стосовно участі в політичних партіях, профспілках, релігійних справах, але вони вже не ототожнюють себе лише з громадянами власної країни, оскільки відчують

все зростаючу належність до глобалізованого людства. Це явище У. Бек називає «егоїстичним альтруїзмом» і цю тенденцію необхідно враховувати при теоретичному аналізі процесів самоідентифікації особистості в сучасних соціокультурних умовах. Адже не можна характеризувати особистість як пасивну та егоїстичну лише за відсутність в неї членського квитку партії чи профспілки, натомість вона може впливати на громадську думку статтями в інтернет-блогі чи опосередковано через соціальні мережі. Така особистість, наприклад, може допомогти постраждалим від стихійного лиха в іншій частині земної кулі, переказавши гроші через електронну систему платежів і поширивши відео про стихійне лихо серед своїх контакторів в соціальній мережі – і все це, не виходячи з дому.

Інший аспект проблеми самоідентифікації особистості в етнокультурному, національному просторі сучасної України полягає в тому, що він зустрічає опір частини російськомовних громадян, які зазнають страху втратити власну етнічну ідентичність. Задля цього деякі політичні діячі навіть таврують відродження української національної культури як спробу встановити нацистський лад. Однак соціологічні дослідження показали, що російськомовна частина мало відрізняється від україномовної в сфері ідентичності, а «проведений аналіз ієрархії групових ідентичностей українців та росіян свідчить, що стійкий базовий комплекс обох національностей складають, насамперед, державна належність, а також групи найближчого соціального оточення [172, с. 138].

Вітчизняний дослідник О. Нельга слушно зауважує про неприпустимість таврування спроб етнічної ідентичності як прояву крайнього націоналізму (і навіть нацизму!). Адже використання нацистами етнічного фактору не є свідченням неприйнятності етнічної самоідентифікації чи історичної неспроможності етнічного взагалі [135, с. 175]. Такі спроби роблять сьогодні деякі політично заангажовані російські гуманітарії (та їх прихильники в самій Україні), які всіляко пробують довести негативний бік «націоналізму». Сучасні реалії, наголошує О. Нельга,

«вимагають, з одного боку, шанобливого ставлення до етнічного, а з іншого – обережної його модернізації [135, с. 182]». З іншого боку намагання частини російськомовного населення змінити основи освітньої та конституційної політики через надання статусу державної російській мові не мають нічого спільного з процесами етнічної самоідентифікації. «Етнічні групи, – зазначає П. Брас, – які використовують етнічність для обстоювання вимог у політичній сфері щодо зміни свого статусу, у питаннях економічного добробуту, громадянських прав або освітніх можливостей набувають різновиду груп за інтересами [32, с. 226]».

Наступною проблемою в завданні відродження української культури залишається «комплекс меншовартості», який століттями нав'язувався «малоросам», причому з боку країни, яка сама долучилась до цивілізованого європейського простору лише завдяки Переяславській угоді (і пізніше за Україну на декілька століть). Соціально-психологічні причини такого ставлення до українців прояснює аналіз відомого фахівця з проблем ідентичності Е. Еріксона. Він сформулював концепцію так званої «негативної ідентичності», яка означає формування у особистості негативного образу спільноти, до якої вона належить. Тоді в людини з певної соціальної меншості, яку пригнічує домінуюча група, поєднується образ власної негативної ідентичності та образ пригніченої меншості, що стимулює появу відчуття меншовартості та ненависті до себе. Мабуть саме ці процеси стимулюють прояв ненависті до власних етнічних джерел серед деяких вітчизняних науковців чи журналістів, які «викривають» негативні сторінки української історії, підлаштовуючи образ українства на догоду сусіднім державам. До речі, Е. Еріксон доводить, що негативна ідентифікація меншості дозволяє більшості відчувати свою зверхність та цілісність [212].

Тому не можна не погодитись з висновками вітчизняних дослідників, що шлях України у світову співдружність, лежить не через зречення своєї культури, а завдяки створенню власних унікальних, оригінальних механізмів життєтворення та суспільного поступу [191, с. 63]. Відродження національної

культури в поєднанні з толерантним ставленням до всіх етнічних культур має створити всі умови для неспотвореної самоідентифікації особистості будь-якої етнічної належності. В умовах широких можливостей для прояву особистістю своїх індивідуальних характеристик, загострюється проблема вибору для самоідентифікації. «Процес ідентифікації вимагає безперервного зусилля в часі, яке є загальною умовою енергетичного забезпечення духовного росту людини на життєвому шляху її [41, с. 112]». І навпаки, проблема самоідентифікації для особистості стає несуттєвою в умовах, коли суспільство нав'язує єдність та узагальненість, що призводить до розмитої ідентифікації. Радянський тоталітаризм майже сімдесят років примушував особистість до самоідентифікації з образом «будівника комунізму» – «радянської людини» і це стало основою для розмивання ідентичності більшості індивідів у тоталітарному суспільстві. Перехід України до демократичного громадянського суспільства, яке поступово вивільняється від патерналістської опіки держави, загострює проблеми самоідентифікації особистості, оскільки кількість джерел, зразків для ідентичності в демократичному суспільстві суттєво зростає.

Пол Брас наголошує на ролі еліт у творенні нації, він стверджує також, що еліти у певних ситуаціях здатні цілком змінювати старі культурні ідентичності, але при цьому застерігає, що це не завжди можливо [32, с. 226]. Наукова вітчизняна еліта повинна усвідомити власну роль в процесі відродження національної культури і дослідження у сфері самоідентифікації особистості в сучасних соціокультурних умовах мають сприяти успішності цієї місії.

Здатність до культурної самоідентифікації сьогодні спрямована насамперед на здобуття доступу до якнайширшої сфери знаково-інформаційних можливостей вибору. Здобуття такого доступу безпосередньо залежить від здатності людини власне робити вибір, що вимагає від неї високого рівня компетентності, інтелекту, який поєднував би здатності до вирішення проблем і швидкісні параметри маніпулювання інформацією,

вміння комфортно і самозаспокійливо знаходити імітаційні схеми переконання себе в духовно-смисловій наповненості та моральній безгрішності тощо [79].

Висновки до четвертого розділу

Становлення незалежної української держави супроводжується соціально-політичною й економічною трансформацією, що породжує нову етнополітичну і соціальну реальність. Особливе місце в цих перетвореннях, як в Україні, так і на всьому пострадянському просторі займає етнокультурний чинник.

Трансформація пострадянського простору спричинила кардинальні зміни у соціально-економічному, політичному житті українського суспільства, що відбилося на соціальній структурі суспільства – поява нових страт, перерозподіл між вже існуючими і знову виниклими групами. Унаслідок цього стає актуальним для кожної особистості пошук свого місця і статусу в суспільній структурі. У виборі життєвої стратегії самоідентифікація відіграє важливу роль і виконує три основні функції: 1) визначення індивідом своїх відмінностей й загальних рис у порівнянні з іншими; 2) пошук та вибір засобів задоволення своїх потреб у соціальному середовищі; 3) інтеграція у систему суспільних відносин шляхом вдосконалення відповідних особистісних якостей індивіда.

Поняття культурної самоідентифікації – різнопланове і багатовекторне. Структуруючи його, можна виділити історичний розвиток і сучасну типологію культурної самоідентифікації особистості та етнічних груп, які проживають на території України. Особистість не завжди усвідомлює параметри своєї культурної самоідентифікації, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (етнічної, соціальної, професійної, політичної тощо). Таким чином, особистість, по-перше, поширює свою ідентичність на

людей, які її оточують, по-друге, запозичує, поповнює її новими компонентами від оточуючих її особистостей, а також у процесі взаємин пов'язує свою ідентичність з ідентичністю інших.

У період кризи сталих соціальних і економічних відносин акценти можуть зміщуватися на інші рівні самоідентифікації. З цієї точки зору легко пояснюється підвищений інтерес частини суспільства до свого національного статусу. Те, що ще кілька років назад не привертало особливої уваги, раптом стало настільки важливим, що почалися національні війни і нестриманий «парад суверенітетів». Хоча очевидно, що і те, і інше не принесло і не могло принести будь-яких економічних вигод і ця практика стала досить розповсюдженою. Підвищений інтерес до релігійних об'єднань, «парад церковних суверенітетів» і різні протиріччя на цьому ґрунті найчастіше переходили в Україні на рівень бійок і бурхливих судових розглядів.

Дійсно, якщо людина звикла жорстко ідентифікувати себе як інженера, громадянина великої держави і, відповідно, вимірювати з цим свої цінності, поведінку, відносини з навколишніми, а тепер більше цього робити не може, то найпростіший шлях – знайти нові способи ідентифікації.

Криза самоідентифікації автоматично породжує катастрофу моральних цінностей, які з нею пов'язані. Тобто, якщо моральні цінності поєднані в більшому ступені не з внутрішнім духовним досвідом, а з відповідною ідентифікацією, то наступить майже повний моральний вакуум. Швидше за все, він буде швидко заміщений новою структурою самоідентифікації.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що виявляється в дослідженні феномену «самоідентифікація особистості» в її соціальному і культурному вимірах. Підсумок дослідження дає змогу сформулювати низку наступних положень:

1. Методологічною основою всебічного осмислення ідентифікаційних процесів виступає багата філософська спадщина з проблем самовизначення, самовдосконалення і самореалізації особистості, що відкриває нові перспективи у вивченні феномена самоідентифікації – суб'єктивне ототожнення індивіда з певними групами і категоріями людей, що дозволяє зберегти самоідентичність кожної особистості, знайти стабільність, цілісність духовного світу. Але це самовизначення в соціумі, прирахування себе до певної спільноти – самоідентифікація, як основа вибору свого «Я», не усуває, на думку філософів, індивідуальної автономії, самобутності і потреби в стійкій самоідентичності особистості протягом усього життєвого циклу.

Самоідентифікація – усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретної суспільної групи, спільноти, страти. Самоідентифікація надає можливості для вільного різноманітного розвитку особистості і формування соціальних характеристик, що дозволяють зайняти певну соціальну позицію і тим самим сприяє інтеграції індивіда у спільноту.

Соціокультурну самоідентифікацію можна визначити як прояв активності особистості в ході діяльності, спрямованої на задоволення її ціннісних, пізнавальних, економічних і духовних потреб шляхом самореференції й саморепрезентації як суб'єкта певного сектора соціокультурного простору. Процес самоідентифікації як спосіб набуття підтримки й збереження ідентичності, тобто відповідності певної системи ознак, що дозволяють зараховувати індивіда до того чи іншого типу людей, до тієї чи іншої соціальної групи, ґрунтується, з одного боку, на соціальному

контролі за реалізацією експектацій (очікувань) оточення, а з іншого – на особистісних базових якостях індивіда, які уможливають певний різновид його діяльності, поведінки, стилю життя.

2. Культура розглядається як матриця самоідентифікації особистості. В тоталітарному суспільстві людина і культура знаходяться у відчуженому стані, що спонукає процес ідентифікації до суттєвих викривлень і суперечностей. В демократичному суспільстві відбувається процес відродження культури, який забезпечує умови цивілізаційної самоідентифікації особистості.

Феномен культури є одночасно і продуктом, і місцем творчості, і взаємозв'язком людини та творчості, що не підлягає роз'єднанню. Це не тільки світ знаків та артефактів, смислів та цінностей, музики та поезії. Саме людина здатна творити особливий вид енергії, що є культурою. Усвідомлення молодим поколінням феномену культури, прийняття його як власного і є процесом культурної самоідентифікації особистості.

3. Трансформація пострадянського простору спричинила кардинальні зміни у соціально-економічному, політичному житті українського суспільства, що відбилося на соціальній структурі суспільства – поява нових страт, перерозподіл між вже існуючими і знову виниклими групами. Унаслідок цього стає актуальним для кожної особистості пошук свого місця і статусу в суспільній структурі

Проблематизація самоідентичності постає ще в період Нового часу, коли вчені починають розуміти, що на формування особистості впливають не лише внутрішні процеси, але й зовнішні, соціальні чинники, зокрема суспільство, в якому індивід постійно перебуває. З цього часу виникають різні теорії та підходи до розуміння становлення особистості, її свідомості, самосвідомості, ідентичності, самоідентичності. Дана проблема починає розглядатися різними науками та напрямками, але найбільше у її розвиток привносять соціологи, психологи та філософи. Останні об'єднали два попередні підходи та створили власну методологію, яка доводить цілісність

та несуперечність позицій різних дослідників до проблеми самоідентифікації. Вчені доходять висновку, що різні науковці, створюючи власну концепцію чи теорію, підкреслюють найбільш важливий, з їхньої точки зору, нюанс проблеми, яка безпосередньо стосується того поля дослідження, в якому працює той чи інший вчений. Відомий психолог З. Фройд, який досліджував психологічний розвиток людини, сприймав ідентифікацію як механізм захисту психіки особистості. Соціолог Е. Гіденс, досліджуючи епоху Модерну, дійшов висновку, що саме в цей час і відбувається становлення самоідентичності, адже в даний період відбувається зміна традиційних цінностей, правил і норм, суспільства і людина починає керуватися власними нормами та цінностями. Водночас, він вважав, що самоідентичність є процесом ототожнення себе з певним типом поведінки в суспільстві. Даної думки дотримувались психолог Е. Еріксон, соціолог І. Гоффман та філософ Дж. Мід, які займалися аналізом місця особистості в певному суспільстві та умовами її становлення.

Подібні теорії з'являються на початку ХХ ст., коли самоідентичність вже виступає когнітивною структурою, що синтезує в собі ті зв'язки, відносини, оцінки, які структурують місце індивіда в соціумі. Соціальна ідентичність починає сприйматися як характеристика людського мислення, яке є направленим на класифікацію частин реальності, які існують у вигляді категорій. Вчені розуміють, що дитина, яка входить в світ, вже позиціонує себе в категоріях статі – хлопчик або дівчинка, віку, раси, національності, релігії, сімейного статусу, імені і т.п. В процесі її життя в неї з'являються нові категорії класифікації: людина набуває професії, стає прихильником тих або інших політичних партій і т.п.

За сучасних умов лібералізації людських відносин відбуваються сутнісні зміни в соціокультурній самоідентифікації. Вона дедалі більше перетворюється на самоідентифікацію особистості, звільняючи людину від фатальної заданості свого образу і приналежності до тієї чи іншої соціальної групи за походженням чи біологічними ознаками. Соціальна

самоідентифікація (групова, корпоративна, колективна) також має тенденцію до звуження, реалізуючись у межах сім'ї, партнерів по роботі, бізнесу; на другий план відходить самоідентифікація з нацією, державою. Все це відображає складні соціальні процеси адаптації населення до сучасного стану розвитку суспільства, до нової ролі держави стосовно своїх громадян, до виникнення й поширення приватного сектора економіки.

4. На функціонування соціокультурної самоідентифікації громадян України найбільшою мірою впливає існуючий світовий порядок, соціально-політична трансформація й глобалізація, релігія, ідеологія, політика, рівень розвитку громадянського суспільства і правової держави, менталітет нації, світоглядні орієнтації людей та спрямованість їхньої соціальної активності.

Загалом же самоідентифікація є постійним процесом становлення самоідентичності особистості, який здійснюється за допомогою ототожнення себе з певними соціальними нормами, людьми, цінностями, поглядами, та інколи виступає у вигляді захисного механізму (психологічна позиція З. Фрейда) для запобігання конфлікту між індивідом та суспільством, або у вигляді засобу для маніпуляції іншими (драматургічна концепція І. Гоффмана), для реалізації своїх потаємних бажань. Дані підходи до самоідентифікації лягли у основу різних концепцій особистості ХХ-ХХІ ст., які є більш пов'язаними з філософією (оскільки приділяють вагому роль не лише аналізу становлення особистості, але й методології дослідження даної проблеми) та культурою (бо містять у собі саме практичне значення виявлених результатів дослідження).

5. Людина – істота соціальна. Її основні характеристики задаються суспільством, яке зацікавлене в тому, щоб вона (людина) формувалась як особистість із усіма культурними ознаками, які в ньому домінують. Саме тут і актуалізується проблема управління процесом самоідентифікації особистості в соціокультурному середовищі, яку ми розглядаємо у якості стратегічного завдання для суспільства і особистості.

Управління в широкому розумінні є об'єктивним процесом упорядкування систем, суть якого полягає у забезпеченні цілісності й позитивній спрямованості їх функціонування, підтримання заданого режиму для досягнення мети шляхом обміну інформацією між їхніми підсистемами. Виходячи з цього визначення, можна констатувати, що управління самоідентифікації особистості в соціокультурному середовищі є об'єктивним процесом цілеспрямованого упорядкування взаємовпливів основних чинників ідентифікації з метою забезпечення бажаного результату – становлення толерантної, всебічно розвиненої особистості, здатної до порозуміння, спілкування та співпраці з представниками різних народів і культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб. : Алетейя, 2000. – 272 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер ; пер. с нем., науч. ред. А.М. Боковикова. – М. : Когито-Центр, 2002. – 220 с.
4. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Адорно Теодор; [под общей редакцией д. филос. н. В.П. Кулыгина]. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
5. Аза Л. Етномовна диференціація в Україні: регіональні особливості / Л. Аза // Культура – суспільство – особистість ; [За ред. Л. Скокової]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 179-200.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Питер: СПб., 2001. – 336 с.
7. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон ; [пер. з англ.]. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
8. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – М.: «Аспект Пресс», 2000. – 342 с.
9. Андреева Т.А., Алексейчук А.И. Структура географических идентичностей / Т.А. Андреева, А.И. Алексейчук // Идентичність у сучасному вимірі ; [матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2006. – С. 102-104.
10. Андрухович Ю. Якщо переможуть помаранчеві, то Криму й Донбасу треба дати можливість відокремитися / Ю. Андрухович, О. Климончук; Інтерв'ю УНІАН, 22.07.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-387844.html>

11. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.
12. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: [2-ге вид., допов.] / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2008. – 819 с.
13. Андрущенко В.П. Человек в системе культуры развитого социализма / В.П. Андрущенко. – К. : Вища школа, 1984. – 148 с.
14. Андрущенко В.П. Соціальна робота ; Книга I. / В.П. Андрущенко, В.П. Бех, М.П. Лукашевич. – К. : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
15. Артановский С.Н. На перекрестке идей и цивилизации / С.Н. Артановский. – Питер : СПб., 1994. – 224 с.
16. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования / А.Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1984. – 104 с.
17. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов. – М. : Просвещение, 1990. – 367 с.
18. Астафьева О.Н. Многообразие моделей этнокультурной идентичности в современном информационно-коммуникативном пространстве / О.Н. Астафьева. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rsl.ru/rumchten/doclad/1452004821.doc>
19. Байдарова О.О. Рефлексивні компоненти взаємодії соціального працівника і клієнта у процесі соціального втручання / О.О. Байдарова // Практична психологія та соціальна робота, 2007. – № 4. – С. 4-9.
20. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн; [пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого]. – М : Изд-во «Логос», 2004, – 288 с.
21. Барабаш Ю. Малоросійство і західнорусизм: сіамські близнюки / Ю. Барабаш // Сучасність, 1997. – № 2. – С. 108-121.

22. Барна М.В. Роль «само»-процесів у побудові індивідуальної стратегії самореалізації особистості / М.В. Барна. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_26_2/Barna.pdf.
23. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Академия, 2006. – 278 с.
24. Бичко А.К. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження / А.К. Бичко, І.В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 116 с.
25. Бодалев А.А. О потребности и способности личности к саморазвитию // Социально-психологические проблемы личности и коллектива. Вопросы психологической службы, общения и руководства : [сб. науч. трудов ; отв. ред. О.Г. Кукосян]. – Краснодар, 1987. – С. 6-12.
26. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. – М. : Педагогика, 2007. – 103 с.
27. Бойко В.І. Ментальна конвергенція як нова парадигма трансформації та гармонізації культур / В.І. Бойко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: [щоквартальний науковий журнал]. – Видавництво «Міленіум», 2010. – № 4. – С. 3-7.
28. Бойченко М.І. Гра як проблема соціальної філософії: автореф. ... к-та філос. наук: 09.00.03 / М.І. Бойченко / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
29. Болкун Т.А. Індивідуальні відмінності процесів ідентифікації та відособлення підлітків із неблагополучних сімей / Т.А. Болкун // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2010. – № 2. – С. 61–65.
30. Ботвинова А. Феномен духовного и высшее образование / А. Ботвинова // Высшее образование в России, 2004. – № 5. – С. 157-161.
31. Боса Л. До проблеми новітньої соціалізації молоді / Л. Боса // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу

українського суспільства і молоді ; [наукові праці та матеріали конференцій ; гол. ред. В. Андрущенко]. – К. : Т-во «Знання України», 2001. – Вип. 1. – 780 с.

32. Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / П. Брас // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. ; [Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий] – К. : Смолоскип, 2010. – С. 225-235.

33. Бутковська Н.Ю. До проблеми формування в Україні поліетнічного суспільства / Н.Ю Бутковська// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Вип. 19 – Київ, 2003. – С. 20-23.

34. Васюк М.В. Феномен егоцентризму та його функції як захисного механізму особистості / М.В. Васюк // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2008. – № 2. – С. 267-271.

35. Ващинська І.І. Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора / І.І. Ващинська // Вісник Львівського університету, 2009. – Вип. 3. – С. 56-65.

36. Винниченко В. Відродження нації: в III ч. / В. Винниченко ; [ч. II: Історія української революції]. – Київ-Відень: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 328 с.

37. Выготский Л.С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л.С. Выготский ; [Собр. соч. : в 6 т.]. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – 482 с.

38. Выготский, Л.С. Исторический смысл психологического кризиса Л.С. Выготский ; [Собр. соч. : в 6 т.]. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1984. – 389 с.

39. Водзінський Д.І. Колектив і особистість старшокласників / Д.І Водзінський. – К. : Істина, 2001. – 364 с.

40. Гаврилюх Н.Р. Філософсько-культурологічний аспект соціальної комунікації / Н.Р. Гаврилюх. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Tk/815/21.html>.

41. Газнюк Л.М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття / Л. Газнюк. – К. : Парапан, 2008. – 368 с.

42. Галян І.М., Попіль М.І. Психологічні умови становлення професійної ідентичності майбутніх медсестер / І.М. Галян, М.І. Попіль. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvldu/2008_2/Galjanim.pdf.

43. Гедікова Н.П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Н.П. Гедікова // Одеса. – 1999. – 19 с.

44. Геллнер Э. Этническая принадлежность и этническое самосознание / Э. Геллнер // Вопросы философии, 1987. – № 7. – С. 81-83.

45. Герчанівська Т.Е. Самоідентифікація і самосвідомість творчої особистості у традиційному суспільстві в контексті проблеми «Іншого» / Т.Е. Герчанівська // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – Вип. 2. – С. 7-11.

46. Гнатенко П.Н. Український національний характер / П.Н. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 1992. – 420 с.

47. Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Казаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.В. Казаринова // Социологич исследования, 1996. – №8. – С. 12-17.

48. Гон М. Мовний дискурс соборності: проблема статусу і можливостей української мови в Західній Україні міжвоєнного періоду / М. Гон // Україна соборна: [зб. наук. статей]. — К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II: Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – С. 331 - 340.

49. Гончаренко Л.А. Формування культурної ідентичності індивіда як одне із завдань полікультурної освіти / Л.А. Гончаренко // Педагогічний альманах, 2008. – № 1. – С. 110-113.

50. Гребенюк М.І. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості / М.І. Гребенюк // Проблеми сучасної психології :

[Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України]. – 2010. – Вип. 8. – С. 218-228.

51. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX ст. : [навч. посіб. для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

52. Грицак Я. Українська революція 1914-1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Страсті за націоналізм. Історичні есе. – К. : Критика, 2004. – С. 46-65.

53. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Націоналізм. Антологія ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 180-183.

54. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.

55. Грушевський М.С. Початки громадянства: (генетична соціологія) / М.С. Грушевський // Український соціологічний інститут. – Прага : Друкарня «Verna», 1921. – 328 с.

56. Губа С.А. Місце, роль та чинники формування культурної самоідентифікації у структурі професійної підготовки вчителя іноземних мов / С.А. Губа // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Серія: Педагогічні науки. – Вип. 87. – С. 64-67.

57. Данилова Е.Н., Ядов В.А. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е.Н. Данилова, В.А. Ядов // Социологические исследования., 2004. – № 10 (246). – С. 27-30.

58. Данилова Е., Ядов В. Нестабильная социальная идентичность как норма современных динамичных обществ / Е. Данилова, В. Ядов // Социологические исследования. – 2004 – №4. – С. 23-27.

59. Данільян Г.П. Етнокультурна маргінальність як прояв кризи ідентичності особистості в добу глобалізації / Г.П. Данільян // Філософські обрії, 2005. – Випуск 13. – С. 115-127.

60. Данільян Г. Національна ідентичність «постновітньої доби»: механізм та перспективи розвитку / Г. Данільян // Філософські обрії, 2005. – Випуск 14. – С. 79-92.
61. Джилас М. Лицо тоталитаризма : [сб. статей] ; [Переводы с сербо-хорватского: П.А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова. Джилас ; пер. с сербо-хорватского: П.А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова]. – М., 1992. – 544 с.
62. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
63. Диманштейн С. Проблемы национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках / С. Диманштейн // Вестник коммунистической академии, 1929. – № 31. – С. 119-125.
64. Довженко О.П. Сторінки щоденника (1941-1956) / О.П. Довженко. – К. : Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – 384 с.
65. Довлад Л.О. Соціальна ідентифікація особистості в процесі комунікативної діяльності / Л.О. Довлад. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tipp/2009_1/dovlad.pdf.
66. Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? / М. Дорошко // Дзеркало тижня, 2007. – № 41 (670) – С.
67. Дятлов С. Принципы информационного общества / С. Дятлов // Информационное общество, 2000. – №2. – С. 78-81.
68. Евзеров Р.Я. Украинская национальная идея / Р. Евзеров // Национальная идея: страны, народы, социумы ; [Отв.ред. Ю.С.Оганесян; Ин-т социологии РАН]. – М. : Наука, 2007. – С. 309-333.
69. Егорычева И.Д. Самореализация как деятельность (к постановке проблемы) / И.Д. Егорычева // Мир психологи, 2004. – № 3(43). – С. 11-32.
70. Єгорова Ю.В. Соціальна ідентифікація як складова процесу формування громадянськості особистості в полікультурному середовищі / Ю.В. Єгорова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Вип. LIV. – Слов'янськ, 2011. – С. 68-75.

71. Жорнова О.І. Ідентифікатори повсякденної активності особистості як напрями інвайроментальної освіти / О.І. Жорнова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2007_8/gornova.htm.

72. Завальнюк О. Ідея соборності в практичній діяльності українських університетів (1917 – 1920 рр.) / О. Завальнюк // Україна соборна: [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II: Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – С. 282-293.

73. Загрійчук І.Д. Національна ідентичність як процес / І. Загрійчук // Ідентичність у сучасному вимірі ; [Матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2006. – С. 36-38.

74. Зиновьев А.А. Гомо советикус / А.А. Зиновьев – М. : Центрполиграф, 2000. – 210 с.

75. Зливков В.Л. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога / В.Л. Зливков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuu.gov.ua/Portal/soc_gum/VKPI_fpp/2007-1/05_Zlivkov.pdf.

76. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Зливков. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.

77. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович. – К. : НАН України : Інститут соціології, 1996. – 100 с.

78. З рішень I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (5-12 липня 1918 р.) // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Документи і матеріали. У 2-х ч. ; [За ред. В. Ф. Панібудьласки]. – К. : Вища школа, 1997. – Ч.1. – 582 с.

79. Зуєв А.В. Сучасна інформаційна цивілізація та проблема культурної самоідентифікації / А.В. Зуєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://kdpu.edu.ua/download/kaf_philosof/AkProD/Zbirka12/zb12_2011_360-368_Zuev.pdf.

80. Ідентичність у сучасному вимірі // Матеріали науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2006. – 402 с.
81. Калхун К. Націоналізм / К. Калхун ; [пер. А. Смирнова]. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 288 с.
82. Карцев О.О. Ментальність та самоідентифікація: культурологічний дискурс / О.О. Карцев // ФКЖ. – 2010. – № 34. – С. 64-69.
83. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана] – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
84. Касьян В. Про деякі риси українського характеру / В. Касьян // Розбудова держави, 1996. – № 6. – С. 17-22.
85. Ким М.П. Советский народ – новая историческая общность / М.П. Ким. – М. : Политиздат, 1972. – 263 с.
86. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття [монограф.] / Б. Кравченко ; [пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко]. – К. : Основи, 1997. – 424 с.
87. Ковалева А.И., Луков В.А. Социология молодежи. Теоретические вопросы / А.И. Ковалева, В.А. Луков. – М. : Социум. – 1999. – 213 с.
88. Козеллек Р., Шеррер Ю., Сігов К. Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум / Р. Козеллек, Ю.Шеррер, К.Сігов. – К. : Дух і Літера, 2004. – 144 с.
89. Козловець М.А. Мова як чинник формування національної ідентичності / М.А. Козловець // Практична філософія, 2010. – №2. – С. 183-193.
90. Коломієць А.М. Інформаційна культура вчителя початкових класів ; [монографія] / А.М. Коломієць. – Вінниця : Діло. – 2008. – 379 с.
91. Комар Т.В. Баланс процесів ідентифікації та відособлення як чинник гармонійного розвитку у юнацькому віці / Т.В. Комар. –

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpnapv_ppn/2009_51/09ktvruv.pdf.

92. Копилов С.О. Освітній діалог як чинник формування особистісної ідентичності / С.О. Копилов // Горизонты образования. – 2010. – № 2 (30). – С. 70-74.

93. Косів М. Без мови немає народу / М. Косів // Мова державна – мова офіційна [зб. наук. праць]. – К. : Просвіта, 1995. – С. 13-22.

94. Косіор С. Політичний звіт ЦК КП(б)У. Одинадцятий з'їзд. Стенографічний звіт // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 14т. ; [пер. з рос]. – Т. 4. 1927-1931 ; [8-те вид., доп.] – Київ : Видавництво політичної літератури України, 1980. – 557 с.

95. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров. – Київ-Харків. : Майдан, 1991. – 72 с.

96. Кость С. Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. / С. Кость // Науковий вісник Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – №1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу :
www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publication/visnyk27/Statti27_Kost/htm

97. Корх О.М. Індивідуальна традиція у західній та вітчизняній філософській думці ; [монограф.] / О.М. Корх. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2000. – 312 с.

98. Кралюк П. «Антирадянська» радянська людина / П. Кралюк // День, 2003. – 22 березня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу :
<http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=17134&mainlang=ukr>

99. Краснокутская С.Н. Анализ состояния проблемы социальной компетентности в отечественной и зарубежной литературе / С.Н. Краснокутская // Сборник научных трудов Северо-Кавказского технического университета. Серия «Гуманитарные науки», 2005. – №1. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://ncstu.ru>

100. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України / О. Кривицька // Людина і політика, 2001. – № 6 (18). – С. 14-16.
101. Крисаченко В. Українська ідентичність / В. Крисаченко // Українознавство, 2010. – № 3. – С. 209 - 212.
102. Кудря М.М. Питання ідентичності та національної ідентичності в зарубіжній літературі / М.М. Кудря // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки, 2010. – Вип. 50. – С. 22-26.
103. Кулешова О.В. Теоретичні основи вивчення соціального пізнання та самореалізації особистості / О.В. Кулешова // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2009. – № 1. – С. 59-64.
104. Куликова Л.Н. Проблемы саморазвития личности ; [2-е изд., испр. и доп.]. – Благовещенск : Изд-во БГПУ. – 2001. – 316 с.
105. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
106. Культурологія. [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I – IV рівнів акредитації] ; 3-тє видання, виправлене / За заг. ред. проф. В.М. Пічі. – Львів : «Магнолія плюс», 2005. – 360 с.
107. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н.М. Лавриченко. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 286 с.
108. Лавриченко Н.М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки / Н.М. Лавриченко. – К. : ТОВ «Інсайт-плюс». – 2006. – 279 с.
109. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М. : Просвещение. – 1985. – 117 с.
110. Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное / Э. Левинас ; [пер. с нем.]. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.

111. Левицький В.С. Ідентифікація як спроба віднайдення себе / В.С. Левицький // Наука. Релігія. Суспільство, 2008. – № 1. – С. 66-71.
112. Литвин В. Незасвоєні уроки історії / В. Литвин // Дзеркало тижня. – 2008. – 19-25 січня. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dt.ua/newspaper/articles/52492>
113. Лисенко О. Релігійний компонент соборності українських земель і спроби критичної ретроспективи / О. Лисенко // Україна соборна : [зб. наук. статей]. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II : Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – С. 31-41.
114. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький ; [в 2 т.] – Том 1. – К. : Основи, 1994. – 554 с.
115. Лісовий В. Що таке національна ідея? // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 453-479.
116. Лісовий О.В. Ідентифікація та самоідентифікація особистості: підходи та концепції / О.В. Лісовий // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 16. – С. 46-56.
117. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму ; [редактор Я. Пеленський] / В. Липинський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
118. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: [навч.-метод. посібник.] / М.П. Лукашевич. – К. : ІЗМН. – 1998. – 112 с.
119. Лутай В. Основне питання сучасної філософії і реформування освіти / В. Лутай // Освіта і управління, 1998. – Т.2. – С. 7- 20.
120. Лутай В.С. Соціальний принцип Михайла Грушевського / В.С. Лутай // Вибір, 2000. – №1 – 2. – С. 215-220.
121. Мадей Н.М. Проблема культурної ідентичності: [курс лекцій] – 30 с. / Н.М. Мадей. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/>

122. Мазепа І.П. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія ; ІІ. Кам'янецька доба ; [монограф.] / І.П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2001. – 415 с.
123. Маркс К. Разоблачение дипломатической истории XVIII века / К. Маркс // Вопросы истории, 1989. – № 4. – С. 2-17.
124. Матета О. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні: теоретичний аспект // Людина і політика, 2004. – №3. – С. 9-13.
125. Метельова Т. Місце України в загальнолюдській спільності / Т. Метельова // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 58-63.
126. Мірошник З.М. Психологічна характеристика соціальної ролі у структурі особистості сучасного вчителя / З.М. Мірошник // Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Серія педагогічні науки. – Випуск 165 – С. 133-137. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua>
127. Мішина І.А. та ін. Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV- початок XX ст.ст.) : [монограф] / І.А. Мішина. – К. : Генеза, 1994. – 352 с.
128. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко // К. : Высшая школа. – 1986. – 200 с.
129. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі / Л. Нагорна // Розбудова держави, 1997. – №7-8. – С. 40-50.
130. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент, 2003. – № 2. – С. 14-30.
131. Нагорний А.І. Самоідентифікація як спосіб запобігання особистісній кризі / А.І. Нагорний // Держава та регіони. Науково-практичний журнал. Серія: Соціальні комунікації, 2010. – № 2. – С. 50-57.
132. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. [монограф]. / Дмитро Наливайко. – Київ : Грамота, 2008. – 784 с.

133. Наумова Н.Ф. Рецидивизирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества? / Н.Ф. Наумова. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 174 с.
134. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации ; [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Ин-т социологии РАН, 2007. – 280 с.
135. Нельга О.В. Національна і «постнаціональна» ідентичності в етнічному вимірі / О.В. Нельга // Практична філософія, 2010. – №2. – С. 174-183.
136. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: [навч. посібн.] / О.В. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
137. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження; [монограф.]. / В.М. Нікольський – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
138. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність: концептуальний аспект / М.І. Обушний // Вісник. Філософія. Політологія. – Вип. №30. – К. : РВЦ «Київський університет», 1999. – С. 53-56.
139. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців / М.І. Обушний. – К. : РВЦ «Київський університет», 1999. – 40 с.
140. Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М.І. Обушний. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
141. Омелаєнко Г. Філософія екзистенціалізму як відображення криз самоідентифікації людської істоти / Г. Омелаєнко // Схід, 2010. – № 1 (101). – С. 111-113.
142. О настоящем и о будущем. Беседа Б.И. Пружинина с В.А. Лекторским // Вопросы философии, 2007. – №1. – С. 3-19.

143. Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз) [монограф.] / І.Г. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 239 с.
144. Панченко В. Русь етнічна і Русь самозвана: украдене ім'я. Русь-Україна і Московія-Росія: з'ясування термінологічної проблеми / В. Панченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mandrivka.narod.ru/mamaj/rusetnikisamonazvana.htm>
145. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та приміт. М.С. Трофимука; передм. та загальна наукова редакція О. Прицака; післяслово О.П. Трофимук та М.С. Трофимук]. – К. : Веселка, 1994. – 76 с.
146. Петрук В.М. Криза ідентичності в контексті соціокультурних трансформацій / В.М. Петрук // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. – 2010. – Вип. 50. – С. 32-34.
147. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – Київ. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 152 с.
148. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения: [учебное пособие] / Ю.П. Платонов. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
149. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
150. Проект ESS-2010.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.european-socialsurvey.org>.
151. Радіонова Г. Самоідентифікація особистості в умовах інформаційного суспільства // Науковий вісник Чернівецького університету. [збірник наукових праць]. – Випуск 414-415. – С.19-22.
152. Радомський І.П. Історичні аспекти становлення проблеми саморозвитку особистості. / І.П. Радомський. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>
153. Расевич В. Австрійські українці між національною ідеєю та

імперською лояльністю. / В. Расевич // Поступ, 2000. – 30 травня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://postup.brama.com/000530/93_14_1.html

154. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 184 с.

155. Римаренко С.Ю. Самовизначення особи, нації, держави / С.Ю. Римаренко. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 1999. – 543 с.

156. Римаренко Ю. Етнічне і соціальне української нації / Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; [редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.] – К. : Генза, 1996. – 942 с.

157. Рікбор П. Право і справедливість / П. Рікбор ; [пер. з фр.] – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.

158. Романов И.В. Особенности половой идентичности подростков / И.В. Романов // Вопросы психологии, 2002. – № 4. – С. 39-47.

159. Рубанець О.М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень: [монографія] / О.М. Рубанець. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 420 с.

160. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: Громадянське суспільство і «розбудова держави». – К. : Критика, 2000. – 159 с.

161. Савінов В.В. Співвідношення варіантів ідентичності особистості із способами постановки життєвих завдань / В.В. Савінов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nssp/2009_22/Saviniv.htm.

162. Самосознание проблемных подростков / Н.Л. Белопольская, С.Р. Иванова, Е.В. Свистунова, Е.М. Шафирова. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – 332 с.

163. Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. Наукові записки. – Том 46. – С. 22-27. – [Електронний

ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua>

164. Селезнева Е.В. Самоосуществление как акмеологическая категория / Е.В. Селезнева // Мир психологии, 2007. – № 2. – С. 192-203.
165. Сероштан С.І. Топологія маски: філософсько-антропологічний аналіз: Автореф. ... к-та філос. наук: 09.00.04. – Харків, 2007. – 25 с.
166. Скороходько К.В. Взаємозв'язок децентрації, рефлексії та ідентифікації у формуванні особистості раннього юнацького віку / К.В. Скороходько // Проблеми загальної та педагогічної психології : [збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України]. – 2010. – Т. XII. – Ч. 4. – С. 361-369.
167. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт ; [пер. з англійської П. Таращука]. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
168. Советский народ // Большая Советская Энциклопедия ; 3-е изд. – М. : Знание, 1972. – Т. 21. – 121 с.
169. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис : [монограф.] / В.Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
170. Солнишкіна А.А. Ідентифікаційні стратегії в сучасному українському суспільстві: соціокультурний контекст / А.А. Солнишкіна // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. – № 34. – С. 386-393.
171. Соловей М.В. Соціалізація і виховання особистості в молодіжній організації / М.В. Соловей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_11/15.pdf.
172. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации ; [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Ин-т социологии РАН, 2007. – С. 128-143.
173. Социологический энциклопедический словарь. – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. – 544 с.

174. Соціально-професійне становлення особистості: [монографія] / В.В. Радул, О.В. Михайлов, І.П. Краснощок, В.А. Кушнір ; за ред. В.В. Радула. – Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс ЛТД», 2002. – 263 с.
175. Соціологія: навчальний посібник / за ред. С.О. Макеєва ; [3-тє вид.]. – К. : Знання, 2005. – 455 с.
176. Стояно О.А. Актуалізація проблеми самоідентифікації личности в трансформующемся обществе / О.А. Стояно // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 258-263.
177. Сухино-Хоменко В. П'ятирічка української радянської книжки / В. Сухино-Хоменко // Критика, 1929. – № 10. – С. 6-10.
178. Татаренко Т. Специфіка регіональної ідентичності / Т. Татаренко // Нова політика, 2010. – № 6 (38) – С. 51-60.
179. Ташпулов В.Я. Роль самосвідомості у ціннісній самоідентифікації особистості / В.Я. Ташпулов // Гілея, 2009. – Вип. 21. – С. 161-164.
180. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Чарльз Тейлор – К. : Дух і Літера, 2005. – 696 с.
181. Теліженко Л.В. Проблема ідентичності людини як проблема її цілісності: постнекласичний підхід / Л.В. Теліженко // Практична філософія, 2010. – №4. – С. 163-171.
182. Титаренко Т.М. Соціально-психологічні чинники постановки особистістю життєвих завдань / Т.М. Титаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nssp/2009_23/Titarenko.htm.
183. Тишков В.А. Постсоветский национализм и российская антропология / В.А. Тишков // Постсоветское пространство: этнополитические проблемы ; [материалы международного симпозиума «Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства»]. – Москва : Аспект-Пресс, 1996. – С. 210-219.

184. Тлостанова М.В. Ньюансировка инаковости в постмодернистских эпистемах / М.В. Тлостанова // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. V. – Вып. 3-4 (17-18). – С. 116-134.
185. Токарева Н.М. Особливості самокатегоризації особистості юнаків у контексті становлення особистісної та соціальної ідентичності / Н.М. Токарева // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2010. – Вип. 9. – С. 641-650.
186. Томашівський С. Про ідеї героїв і політиків. Відкритий лист до В.Липинського з додатками / С. Томашівський. – Львів, 1929. – 198 с.
187. Топольницька Г.Ю. Психологічні умови формування культури міжособистісних відносин у курсантів-прикордонників: Дис...канд. психол. наук: 19.00.09 Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.- Хмельницький, 2006. – 216 с.
188. Топоров В.Н. Первобытное представление о мире (общий взгляд) / В.Н. Топоров // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. – М. : Наука, 1982. – С. 3-21.
189. Удод О.А. Роль історичної освіти у формуванні духовних цінностей народу. Викладання історії ХХ ст. на прикладі України та інших європейських країн ; [монограф.] / О.А. Удод // Нива знань. – Вип. 1. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – 284 с.
190. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку ; [словник-довідник] / Ю. Римаренко, О. Картунов, І. Курас, С. Римаренко та ін. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 272 с.
191. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.; [за ред. В.С. Крисаченка]. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
192. Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін ; [за ред. д. ек. н. М.Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.
193. Федик Л.Б. Спільна ідентичність як передумова соборності

українських земель / Л.Б. Федик // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2010. – № 1. – С. 91-96.

194. Федотова В.Г. Учитесь выходить из кризиса идентичности / В.Г. Федотова // Философские науки, 2003. – №6. – С. 5-9.

195. Философский словарь ; [авт-сост.: И.В. Андрищенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

196. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: [монографія]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 352 с.

197. Фотев Г. Герберт Блумер: символический интеракционализм / Г. Фотев // Современная американская социология. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 116-220.

198. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм ; [пер. с англ.] – СПб. : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 224 с.

199. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: [Воспоминания : В 4 кн.]. / Н.С. Хрущев. – М. : ИИК «Московские Новости», 1999. – Кн. 1. – 846 с.

200. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применение. – СПб : Питер Пресс, 1997. – 321 с.

201. Целякова О.М. Формування духовності особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства/ О.М. Целякова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2010_8/Celyak.pdf.

202. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Документи і матеріали у 2-х ч. [за ред. В. Ф. Панібудьласки]. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 582 с.

203. Чернієнко В.О. Деконструкція ідентичності / В.О. Чернієнко // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки, 2009. – Вип. 47. – С. 23-26.

204. Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи / О. Чирков, І. Винниченко // Сучасність, 2000. – № 7. – С. 118-122.
205. Чобітько М.Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя / М.Г. Чобітько // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки, 2009. – № 163. – С. 9-15.
206. Швачко О.В. Соціальна психологія : навч. посібник / О.В. Швачко. — К. : Вища школа, 2002. – 111 с.
207. Шелухин С. Україна : назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 248 с.
208. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теории и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.
209. Штейнле О.Ф. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР / О.Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2009. – Вип. XXVII – С. 220-225.
210. Шульга Н.А. Функционирование русского и украинского языков в украинском обществе / Н.А. Шульга // Проекты законов о языках – экспертный анализ: материалы круглого стола ; [науч. ред.. Н. А. Шульга ; Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русский фонд)] – 2-е изд., доп.] – К. : Віпол, 2001. – С. 73-114.
211. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
212. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон; [пер. с англ.] – М. : Речь, 2000. – 416 с.
213. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис / Э.Г. Эриксон ; [пер. с англ. А.Д. Андреева]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
214. Ющенко П.А. Національна ідея як основа самоідентифікації

особистості // Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – №3. – Ч 2. – 2009. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua>

215. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.

216. Beck U. Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter / Ulrich Beck; – Fr.a.M: Suhrkamp Verlag, 2002. – 451s.

217. Jenkins R. Social identity. - London: Routledge, 1996. – 210 p.

218. John Myhill. Language, Religion & National Identity in Europe. – USA, Philadelphia, Library of Congress. – 2006. – 300 p.

219. Gellner E. Nations and Nationalism / Ernest Gellner. – London: Cornell University Press, 1983. – 154p.

220. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age / Anthony Giddens – Stanford: Stanford University Press, 1991 – 257p.

221. Habermas J. Citizenship and National Identity. // The Condition of Citizenchip / Ed. Bart van Steenberg. – London: Sage Publications, 1994. – p.20-36.

222. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Mith, Reality/ E.J. Hobsbawm / 2 edn. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 209p.

223. Calhoun C. The Virtues of Inconsistency: Identity and Plurality in the Conceptualization of Europe // Constructing Europe's Identity: The External Dimension / L.-E. Cederman. Boulder, CO: Lynne Reiner, 2001. P. 35–56.

224. Copeland W.R. Who are the Finns? An Essay on a Peripheral People // Философские науки. – 2003. - №6. – с.9-28.

225. Marcia J. E. Identity in adolescence II Handbook of Adolescent Psychology-New York: John Wiley & Sons, 1980. – 315 p.

226. Networks and Identifications: A Relational Approach to Social Identities. Ainhoa de Federico de la Rúa International Sociology. – 2007.– Available from: <http://iss.sagepub.com/cgi/content/22/6/>– P. 683–699.

227. Ploky S. Imagining Early Modern Ukraine: The «Parallel World» of Natalia Yakovenko. / Serhii Ploky // Harvard Ukrainian Studies (2001, том 25, ч. 3/4). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=4198>

228. Social Theory and Politics of Identity / Edited by Creig Calhoun. - Oxford, Blackwell Publishers, 1994. – 351p.

229. Tajfel H. Individuals and groups in social psychology II British Journal of Social and Clinical Psychology, - 1979.- Vol. 18. – 678 p.